

Lietuvos erdvinės sampratos
ilgajame XIX šimtmetyje

Lietuvos istorijos institutas

Lietuvos erdvinės sampratos ilgajame XIX šimtmetyje

Sudarytojas Darius Staliūnas

STRAIPSNIŲ RINKINYS

UAB „Baltijos kopija“
Vilnius, 2015

UDK 94(474.5)„18“
Li233



Tyrimas atliktas vykdant Lietuvos istorijos instituto mokslinių tyrimų projektą „Mentaliniai žemėlapiai ir nacionalinė erdvėkūra: Lietuvos atevis“ (VP1-3.1-ŠMM-07-K-03-005).

Tyrimas ir knygos leidyba finansuota Europos socialinio fondo Žmogiškųjų išteklių plėtros veikslių programos lėšomis, kurias administruoja Lietuvos mokslo taryba, įgyvendindama 3 prioriteto „Tyrėjų gebėjimų stiprinimas“ priemonę „Parama mokslininkų ir kitų tyrėjų mokslinei veiklai (Visuotinė dotacija)“.

Recenzentai

Dr. Jolita Mulevičiūtė (Lietuvos kultūros tyrimų institutas)

Dr. Vytautas Petronis (Lietuvos istorijos institutas)

Lite žydiškuose mentaliniuose žemėlapiuose

Šį straipsnį norėtume pradėti nuo vieno iš autorių, Vladimiro Levino, šeimos istorijos¹. Jo močiutė Asia Gusinski gimė 1919 m. Nevelio mieste, tuomet buvusiam Vitebsko gubernijos šiaurės rytiniame kampe, kuris tais pačiais metais tapo Rusijos Federacijos Pskovo gubernijos (vėliau – srities) dalimi. Kai 1936 m. ji ištekėjo už šio teksto autoriaus senelio Davido Merimskio, gimusio pietrytinėje Ukrainoje, jos anyta Betia vadindavo Asią *litvečke* (jidiš – Lietuvos žydė). Kito bendraautorio seneliai, kilę iš etninės Lietuvos, greičiausiai sunkiai galėjo įsivaizduoti, kad Pskovo apylinkės XX a. galėjo būti vadinamos Lietuva.

Šiandien gerai žinome, kad egzistuoja žydų subgrupė, vadinama *litvakais*, ir kad šios grupės nariai aiškiai skiriasi nuo kitų Rytų Europos (Lenkijos, Galicijos, Ukrainos, Vengrijos *etc.*) žydų. Jidiš kalboje esantis terminas *litvakas* reiškia Lietuvos žydą – asmenį, kilusį iš Lietuvos (*Lita* šiua laikiniėje hebrajų kalboje, *Lite* jidiš ir žydų aškenazių hebrajų kalbose)².

Greta šio geografinio apibrėžimo, šiandien egzistuoja kitos dvi *litvako* sampratos. Pirmoji susijusi su vartojama kalba: litvakas yra tas žydas, kuris kalba lietuviškąja arba šiaurės rytine jidiš tarme, dar vadinama *litviš*³. 1897 m. vykęs Rusijos imperijos gyventojų surašymas užfiksavo 123 žydus Lenkijoje (ne Suvalkų gubernijoje) ir 166 žydus pietinėje Sėslumo zonos dalyje (94 iš jų Besarabijos gubernijoje), kurie nurodė, kad jų gimtoji kalba yra „lietuvių“. Tikėtina, kad tie žydai kalbėjo ne lietuvių kalba, bet *litviš* tarme. Žydų, kuriems lietuvių kalba buvo gimtoji, reikėtų ieškoti tik etninėje Lietuvoje: pagal 1897 m. surašymo duomenis, tokių buvo 224 asmenys⁴.

Antroji *litvako* samprata, kuri šiandien naudojama plačiau, reiškia žydą, išpažįstantį „lietuviškąją“ judaizmo versiją, pasižyminčią Talmudo studijavimo sureikšminimu ir Chasidizmo atmetimu⁵. Ši definicija remiasi religiniais skirtumais ir tapatina *litvaką* su mitnagedu (šiuo hebrajišku terminu chasidai apibūdina savo oponentus, pvz., „*litvakas* ir

¹ Straipsnio autoriai už reikšmingas pastabas ir patarimus dėkoja kolegoms Shaului Stampferiui ir Arkadijui Zelteriui.

² Kadangi šis straipsnis skirtas tam, kaip žydai suvokė geografinį Lietuvos vaizdinį, tai tekste vartojami transliteruoti žydiški terminai *Lite* [ליטע, „ליטא“], *Zamet* [זאמעט, זאמיט, זאמוט, זאמוס, זאמוס, זאמוס] ir *Raysn* [רייסן, רייסען]. Kiti erdvėvardžiai vartojami taip, kaip įprasta lietuvių kalboje.

³ Žr., pavyzdžiui, „*Litvakas* – nors (terminas) aiškiai susijęs su *Lite*, tačiau iš tiesų tai yra žydas iš šiaurės rytinio jidiš kalbos arealo“: WEINREICH, Uriel. *Sábésdiker losn* in Yiddish: A Problem of Linguistic Affinity. *Word: Journal of the Linguistic Circle of New York* 8, 1952, no. 11, p. 362.

⁴ БРУЦКУС, Борис. *Статистика еврейского населения*. Санкт Петербург, 1909, с. 35, 46, lentelė nr. 5.

⁵ Žr., pavyzdžiui, POLONSKY, Antony. What is the Origin of the Litvak? The Legacy of the Grand Duchy of Lithuania. In *Lietuvos Didžiosios Kunigaštijos tradicija ir paveldo „dalybos“*. Sudarytojai Alfredas Bumblauskas, Šarūnas Liekis, Grigorijus Potašenko. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008, p. 275–281. Dovidas Katzas mano, kad terminą „litvakas“ „pradėjo vartoti ne litvakai Rytų Europos žydai kaip įžeidimą“. Tik vėliau jį pradėjo vartoti ir patys litvakai: KATZ, Dovid. *Seven Kingdoms of the Litvaks*. Vilnius: International Cultural Program Center, 2009, p. 47.

mitnagedas yra beveik sinonimai⁶, – 1951 m. knygoje, skirtoje Lietuvos žydų atminimui, rašė vienas autorius). *Litvakų* tapatinimas su chasidizmo oponentais turi ir gana aiškius chronologinius rėmus. Chasidizmas pradėjo plisti į kitus Rytų Europos regionus iš savo „lopio“ Podolėje ir Voluinėje XVIII a. II pusėje; Vilniaus Gaonas juos užsipovalė 1772 m., o tai reiškia, kad iki 1772 m. negalėjo būti *litvakų*. Atsižvelgus į tai, kad svarbiausioje Lietuvos žydų bendruomenėje – Vilniuje – kova tarp chasidų ir mitnagedų baigėsi antrųjų naudai tik XIX a. pradžioje, terminas *litvakas*, kaip turintis religinę konotaciją, negalėjo atsirasti anksčiau⁷.

Taigi, kaip gali būti apibrėžtas regionas, iš kurio kilę litvakai? Istorinėje literatūroje gali rasti įvairių atsakymų į šį klausimą. Štai, garsus žydų istorijos Baltijos šalyse tyrinėtojas Dovas Levinas, 1925 m. gimęs Kaune, savo publikacijose naudoja mišrų valstybinių sienų ir etninės Lietuvos principą. Jo knyga „Litvakai“ iš pradžių pristato žydų istoriją Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje iki XVIII a. pabaigos, toliau aptaria situaciją Rusijos imperijos „lietuviškose“ gubernijose (Vilniaus, Kauno bei Gardino), bet štai, kalbėdamas apie XIX a. pabaigą, jis dėmesį sutelkia tik ties Kauno gubernija, o po 1918 m. – rašo tik apie nepriklausomą Lietuvos Respubliką⁸. Tuo tarpu Dovidas Katzas pritaiko lingvistinį principą ir apibrėžia „žydiškąją Lietuvą“ kaip regioną, kuriame žydai vartoja šiaurės rytinį jidiš kalbos dialektą. Nors iš esmės šis regionas sutampa su LDK teritorija XVIII a. pabaigoje, bet į jį taip pat patenka Kuršas, Ryga bei tos žemės, kurias LDK prarado XVI a. (Černigovas, Nežinas) ar XVII a. (pavyzdžiui, Smolenskas)⁹. Minėto autoriaus parengtame „Šiaurės rytinio jidiš [dialekto] atlase“ visgi pabrėžiama, kad „Lietuvos žydų kultūrinio regiono ribos“ ne visuomet sutapo su „dialekto ribomis“. Pavyzdžiui, vienas svarbesnių Lietuvos žydų kultūrinių centrų – Lietuvos Brasta (jidiš *Brisk*) yra už šiaurės rytinio jidiš dialekto arealo ribų¹⁰.

Tuo pat metu būta situacijų, kai jidiš dialekto arealas galėjo tapti atspirties tašku brėžiant politines sienas. Istoriografijoje kartais minima anekdotinio pobūdžio situacija, pasakojanti apie Lietuvos ir sovietų derybas 1920 m., kai Lietuvai atstovavęs žymus sionistas Shimshonas Rozenboymas esą pasiūlė į kuriamos Lietuvos Respublikos sudėtį įtraukti tą teritoriją, kurioje žydai kalba lietuviškąja jidiš tarme¹¹.

Istoriografijoje taip pat kalbama apie „gastronominę“ Lietuvos žydų erdvę. Anot Marvinio Herzogo tyrimų, erdvė, kurioje žydai nevalgė pasaldintos *gefilte fish* (įdaryta žuvis) ir ruošdavo kapotą tešlą (*farfl*), sutapo su regionu, kuriame buvo vartojamas šiaurės rytinis

⁶ ZEITLIN, Aharon. Habad. In *Lite*. Eds. Mendel Sudarsky, Uriah Katzenelenbogen, J. Kisin. Niujorkas: Kultur-gezelshaft fun litvishe yidn, 1951, z. 590.

⁷ BEN-SASSON, Haim Hillel. Lithuania: The Structure and Trends of its Culture. Iš *Encyclopaedia Judaica Year Book 1973*. Jeruzalė: Keter Publishing House, 1973, p. 121. Taip pat žr. NADLER, Allan. *The Faith of the Mithnagdim: Rabbinic Responses to Hasidic Rapture*. Baltimore: The John Hopkins University Press, 1997.

⁸ LEVIN, Dov. *The Litvaks: A Short History of the Jews in Lithuania*. Jeruzalė: Yad Vashem, 2000.

⁹ KATZ, Dovid. *Lithuanian Jewish Culture*. Vilnius: Baltos lankos, 2004, p. 19, 55, 58–59.

¹⁰ KATZ, Dovid. *Litvish: An Atlas of Northeastern Yiddish* [interaktyvus], [žiūrėta 2015 m. sausio 12 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.dovidkatz.net/WebAtlas/0_TerritoryLitvish_LinguistCult.htm>.

¹¹ GOLD, David L. Yiddish Linguistic and Jewish Liturgical Boundaries as Determinants of Non-Jewish Political Boundaries? – Shimshon Rozenboym and the Boundaries of Interbellum Lithuania. *Jewish Language Review*, 1982, no. 2, p. 59–62.

jidiš dialektas ir kuriame neišplito chasidizmas¹². Vis dėlto tokia interpretacija atrodo bus „polonocentriška“, nes *gefилte fish* vartojimas gali rodyti tik ribą tarp „Lenkijos“ ir „Lietuvos“. Nauji M. Herzogo paskelbti duomenys liudija, kad pasaldinta įdaryta žuvis taip pat nebuvo vartojama Kijevo regione, Voluinėje bei Podolėje¹³. Todėl pietinė „gastronominė“ *Lite*’ės riba nėra tokia aiški kaip vakarinė. Be to, šiandienėje rytų Baltarusijoje, kurioje dominavo Chabado chasidizmas ir kurioje buvo kalbama šiaurės rytinių jidiš dialektu, buvo valgoma aštri įdaryta žuvis.

Šiame straipsnyje siekiama išsiaiškinti, kaip Lietuva, tiksliau – *Lite* bei jos sudedamosios dalys, buvo suvokiama ir apibrėžiama tiek Lietuvos, tiek kitų regionų žydų mentaliniuose žemėlapiuose „ilgajame XIX amžiuje“. Tačiau tam, kad suprastume XIX amžiaus žydiškąjį diskursą, turime aptarti situaciją ir ankstesniais amžiais. Šiame tyrime susiduriame su problema, kad žydai nerengė žemėlapių ar kelionių aprašymų, kurie atskleistų jų geografinius vaizdinius. Todėl čia turime remtis tekstų, skirtų visai kitoms problemoms, analize¹⁴. Šie šaltiniai savo kilme ir paskirtimi yra labai skirtingi, kartais galima suabejoti jų reprezentatyvumu, tačiau tik jais remdamiesi galime atskleisti XIX amžiaus žydiškuosius mentalinius žemėlapius.

***Lite* ir jos sudėtinių dalių samprata Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikais**

Lite’ės samprata susijusi su LDK. Žydų apsigyvenimo LDK pradžia datuotina bent jau 1388 m., kai Lietuvos didysis kunigaikštis Vytautas suteikė privilegiją Brastos žydams¹⁵.

Israelis Halpernas mano, kad nuo XVI a. 7-o deš. LDK žydų bendruomenės susivienijo į *Vaad Medinat Lita* (Lietuvos žemės tarybą; *medinah* ikimodernioje hebrajų kalboje reiškė žemę)¹⁶. Nėra aišku, ar ji visuomet buvo nepriklausoma institucija, ar pakluso *Vaad Arba Aratzot* (Keturių žemių tarybai; *aretz* irgi hebrajiškai reiškia žemę), kuri atstovavo žydų

¹² HERZOG, Marvin. *The Yiddish Language in Northern Poland: Its Geography and History*. Bloomington: Indiana University and The Hague: Mouton, 1965, p. 18–19. Taip pat žr. *The Shtetl Book: An Introduction to East European Jewish Life and Lore*. Edited by Diane K. Roskies, David G. Roskies. Second edition, New Ark, NJ: Ktav Publishing House, 1979, p. 36–41.

¹³ *The Language and Culture Atlas of Ashkenazic Jewry*. Edited by Marvin Herzog. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2000, vol. 3, p. 290–293, ypač žemėlapis p. 117.

¹⁴ Pasitelkę Bar-Ilano universito projektą „Online Responsa Project“ galėjome išanalizuoti *responsa* (www.responsa.co.il). Kiti rabiniški tekstai buvo skaityti pasitelkus „Otzar HaHochma“ (www.otzar.org) ir „Hebrew Books“ (www.hebrewbooks.org) duomenų bazes.

¹⁵ LAZUTKA, Stanislovas; GUDAVIČIUS, Edwardas [GUDAVIČIUS, Edvardas]. *Privilege to Jews Granted by Vytautas the Great in 1388*. Moscow: Gesharim, 1993. Skirtumas tarp Lenkijos Karalystės ir LDK žydų neseniai aptarė Maria Cieśla, žr. CIEŚLA, Maria. *Sharing a Commonwealth – Polish Jews or Lithuanian Jews? Gal-Ed: On the History and Culture of Polish Jewry*, 2015, 24, p. 15–44.

¹⁶ Seniausį Dubnovo paskelbti metraščiai datuojami 1623 m., bet juose minimi ir senesni metraščiai, žr. HALPERN, Israel. *Reshito shel vaad medinat lita ve-yahasav el vaad arba aratzot*. In HALPERN, Israel. *Yehudim ve-yahadut be-mizrah-eiropah: Mehkarim be-toldoteihem*. Jeruzalė, 1968, p. 48–60. Apie bendruomenės suvienijusią organizaciją žr. KATZ, Jacob. *Tradition and Crisis*. New York: New York University Press, 1993, p. 103–112.

bendruomenėms Lenkijos Karalystėje¹⁷. Tačiau nuo 1623 m. *Vaad Lita* neabejotinai buvo nepriklausoma institucija¹⁸. 1623–1761 m. (t. y. vos 3 metai iki šios institucijos panaikinimo) išlikusius *Vaad'o* metraščius (*pinkas*) 1925 m. paskelbė žymus Rusijos žydų istorikas Simonas Dubnovas¹⁹.

Rytinė *Vaad Lita* kontroliuojamos teritorijos riba sutapo su siena tarp LDK ir Maskvos valstybės²⁰. Vakarinė ir pietinė *Vaad Lita* kontroliuojamos teritorijos riba priklausė nuo LDK ir Lenkijos Karalystės sienos. Kol Voluinės vaivadija buvo LDK sudėtyje, tol didžiausių šio regiono žydų bendruomenių atstovai dalyvaudavo *Vaad Lita* veikloje²¹, tačiau po Liublino unijos 1569 m. Voluinei tapus Lenkijos Karalystės sudėtine dalimi, jos žydų bendruomenės kaip atskiras vienetas (*medinat Volhyn*) buvo pajungtos Keturių žemių tarybai. Remdamiesi aptartais precedentais, galime numanyti, kad Kijevo vaivadijos žydų bendruomenės taip pat buvo integruotos į Keturių žemių tarybą, tačiau šios vaivadijos Ovručio pavieto (įskaitant Černobilio bendruomenę) žydų bendruomenės liko LDK sudėtyje buvusios Pinsko žydų bendruomenės jurisdikcijoje. Tik 1750 m. jos perėjo į Voluinės tarybos jurisdikciją²².

Faktas, kad Ovručio žydų bendruomenės ilgai buvo priklausomos nuo Pinsko žydų, kartu su D. Katzo pastebėjimu, kad ši teritorija priklausė šiaurės rytinio jidiš dialekto arealui (t. y. čia žydai atvyko iš *Lite'ės*),²³ gali rodyti, kad būta ryšio tarp migracijos ir žydų bendruomenių subordinacijos. I. Halpernas mano, kad naujai kuriamos žydų bendruomenės buvo subordinuojamos toms bendruomenėms, iš kurių tie žydai ir atvykdavo²⁴, ir Ovručio pavyzdys, manytume, patvirtina šią tezę.

Palenkės regionas taip pat perėjo iš LDK į Lenkijos Karalystės sudėtį 1569 m., tačiau žydų bendruomenių pajungimas Keturių žemių tarybai nebuvo sklandus. Didžiausia Palenkės žydų bendruomenė buvo Tykocine. Ji perėjo į Keturių žemių tarybos jurisdikciją tik tarp 1582 ir 1595 m., nepaisant *Vaad Lita* pasipriešinimo. Nepaisant to, konfliktas tęsėsi ir XVII a., nes Tykocino ir Gardino bendruomenės varžėsi tarpusavyje dėl to, kuri iš jų

¹⁷ Žr. *Vaad Arba Aratzot* 1588 m. sprendimą, kuris kalba apie „penkias žemes“: Didžiąja Lenkiją, Mažąją Lenkiją, Rusiją (t. y. Raudonąją Rusiją), *Lite'ę* bei Voluinę (HALPERN, Israel. *Pinkas vaad arba aratzot*. Jeruzalė: Bialik Institute, 1945, nr. 9, p. 4). Vilniaus bei Tykocino žydų bendruomenių mokesčiai, skirti *Vaad Arba Aratzot*, minimi 1595 m. (ten pat, nr. 30, p. 10).

¹⁸ Žr. teismo sprendimą, kuriame *Vaad Lita* ir *Vaad Arba Aratzot* minimos kaip atskiros ir nepriklausomos viena nuo kitos institucijos: HALPERN, *Pinkas vaad arba aratzot*, nr. 109, p. 41–42.

¹⁹ *Pinkas ha-medina o pinkas vaad ha-kehilot ha-roshiyot be-medinat lita*. Sudarytojas Shimon Dubnov. Berlynas, 1925; HALPERN, Israel. *Tosafot u-miluim le-“pinkas medinat lita”*. Jeruzalė, 1935.

²⁰ Kaip žinoma, oficialiai žydams nebuvo leista gyventi Maskvos valstybėje. Apie žydus šioje valstybėje iki XVIII a. pabaigos žr.: КАЛИК, Юдит. Еврейское присутствие в России в XVI–XVIII вв. In *История Еврейского народа в России*, т. 1: *Од древности до раннего Нового времени*. Сост. Израэл Барталя, Александр Кулик. Москва-Иерусалим: Гешарим-Мосты культуры, 2010, с. 321–341.

²¹ Pagal informaciją, randamą metraščio, datuojamo 1560 m., lape, kurį rado I. Halpernas, žydai iš Ostroho bei Voluinės Vladimiro atstovavo *Vaad Lita* mugėje Liubline. Plačiau žr. HALPERN, *Reshito shel vaad medinat lita*, p. 49–51.

²² БЕРШАДСКИЙ, Сергей. Материалы для истории евреев в юго-западной Руси и Литве. *Еврейская библиотека* 8 (1880), № XXXII, XXXIII, с. 18–20; ДУБНОВ, Семен. Областные кагалные сеймы в воеводстве Волынском и в Белоруссии (1666–1764). *Восход*, 1894, апрель, с. 30–31.

²³ KATZ, *Litvish: An Atlas of Northeastern Yiddish* [interaktyvus], [žiūrėta 2015 m. sausio 12 d].

²⁴ HALPERN, Israel. *Toldot ha-yehudim be-tiktin*. In HALPERN, *Yehudim ve-yahadut be-mizrah-eiropah*, p. 142–143.

kontroliuos mažesnius miestus. Galutinai ginčas buvo išspręstas tik 1670 m., kai *Vaad Lita* nusprendė, kad Tykocinas ir nuo jo priklausančios žydų bendruomenės priklauso *Vaad Arba Aratzot* jurisdikcijai²⁵.

Kaip rodo Tykocino ir Ovručio pavyzdžiai, valstybinė siena kai kuriais atvejais neturėdavo lemiamos įtakos galios santykiams tarp atskirų žydų bendruomenių, tačiau mokesčiai, už kuriuos atsakė *Vaad Lita* bei Keturių žemių taryba, buvo dalijami atsižvelgus į sieną tarp LDK ir Lenkijos Karalystės. Dar mažiau įtakos turėjo administracinis LDK padalijimas į vaivadijas tam, kaip susigrupavo žydų bendruomenės, buvusios *Vaad Lita* sudėtyje²⁶. Iš pradžių *Vaad Lita* suvienijo tris „didžiausias“ žydų bendruomenes, t. y. Lietuvos Brastos, Pinsko bei Gardino. Vilnius prisijungė 1652 m., Sluckas – 1691 m., taigi XVIII a. buvo penkios didesnės bendruomenės, kurios siuntė atstovus į *Vaad Lita*. Iš pradžių kitos LDK žydų bendruomenės buvo priklausomos nuo šių penkių sprendžiant mokesčius, teisinius bei dvasinius reikalus. Bėgant laikui, atskiros bendruomenės ar regionai (*glilim*) tapo nepriklausomi nuo didžiųjų bendruomenių, bet jie nebuvo atstovaujami *Vaad Lita*. Bendruomenės savarankiškumas leido tikėtis teisingesnių mokesčių, nes paprastai dominuojančios bendruomenės stengdavosi didesnę mokesčių naštą užkrauti subordinuotoms bendruomenėms.

Pirmasis regionas, 1626 m. išsilaisvinęs iš Gardino bei Brastos priklausomybės, buvo Žemaitija (žydiškuose šaltiniuose – *Zamet*), kurios žydų bendruomenės sudarė „Žemaitijos žemę“ (*galil / medinat Zamet*)²⁷. *Medinat Zamet* sudėtyje buvo trys regionai (*glilim*): Kėdainių, Biržų bei Vižūnų. Tarp jų didžiausias buvo Kėdainių regionas, kuris atstovavo Žemaitijos žydų bendruomenėms (Jurbarko, Plungės, Šiaulių, Raseinių, Kelmės, Kražių, Skuodo, Rietavo, Telšių ir Palangos). 1752 m. kilo konfliktas tarp Gardino ir Kėdainių žydų bendruomenių dėl to, kam turi priklausyti Kauno priemiestis Vilijampolė (*Slobodka*), mat Kaunas buvo Gardino bendruomenės žinioje. Šiame ginče buvo pasiektas kompromisas, kai skiriamąją riba pasirinktas Nemunas. Mokesčių bei teisiniai klausimai teko Gardino jurisdikcijai, o dvasinių klausimų sprendimas – Kėdainiams²⁸. Biržų regionas apėmė mažą teritoriją šiaurinėje Trakų vaivadijos dalyje (Saločius, Pasvalį, Naujamiestį, Šėtą, Pumpėnus

²⁵ ДУБНОВ, Семен. Акты еврейского коронного сейма или Ваада четырех областей. *Еврейская старина*, 1912, 4:1, с. 70–84; HALPERN, Israel. Toldot ha-yehudim be-tiktin, p. 142–144; *Pinkas kahal tiktin*, 1621–1806. Sudarytojas Mordechai Nadav. Jeruzalė, 1996, vol. 1, p. IX, n1, 258–267.

²⁶ Апрашудами *Vaad Lita* jurisdikcijoje buvusių bendruomenių situacija, remiamės šiuo šaltiniu: МАРЕК, Песах. Административное деление еврейских поселений в Литовской области. In *История еврейского народа*, т. 11: *История евреев в России*. Сост. А. И. Браудо, М. Л. Вишницер, Ю. Гессен, С. М. Гинцбург, П. С. Марек и С. Л. Циберг. Москва: Мир, 1914, с. 206–210, с. IV. Taip pat žr. STAMPFER, Shaul. Some implications of Jewish Population Patterns in Pre-partition Lithuania. *Scripta Hierosolymitana* 38, 1998, p. 189–223. WISCHNITZER, Mark. Der vaad lite, zayn struktur un di rolye zayne in dem gezeshaflikhen lebn fun di litvishe yidn. In *Lite*, z. 179–182, 190–192. Žemėlapius, vaizduojančius *Vaad Lita* kontroliuojamą teritoriją, galima rasti šiose publikacijose: MAREK, *История еврейского народа*, tarp puslapių 112–113; LEVIN, D. *The Litvaks*, p. 17; KATZ, *Lithuanian Jewish Culture*, p. 75; STAMPFER, Some implications, p. 222–223.

²⁷ DUBNOV, *Pinkas ha-medina*, nr. 97, p. 21.

²⁸ DUBNOV, *Pinkas ha-medina*, nr. 952, p. 262–263.

bei Pakruojį)²⁹. Vižūnų regionas apėmė šiaurinę Vilniaus vaivadijos dalį (Ukmergę, Uteną, Breslaują, Drują bei Kraslavą) kaip ir žydų bendruomenės Livonijoje. Tokiu būdu *galil Zamet* jurisdikcijoje buvusi teritorija buvo didesnė nei Žemaičių kunigaikštystė.

Vitebsko bei Mstislavlio vaivadijų žydų bendruomenės pasekė *Zamet* pavyzdžiu, atmetė Brastos vadovavimą ir 1631 m. sukūrė savarankišką regioną, žinomą kaip *medinat Rus / Rusia / Raysn*³⁰. Geografinis *Raysn* vaizdinys anuomet buvo daugiareikšmis ir įvairiuose diskursuose galėjo reikšti skirtingus Rytų Europos regionus, tačiau šiuo atveju jis buvo labai artimas LDK laikais krikščioniškoje visuomenėje funkcionavusiai Rusios sampratai³¹. Šis darinys (*medinat Raysn*) liko nepakitęs iki 1746–1747 m., kai Šklovo ir Kopysės žydų bendruomenės atsiskyrė ir tapo savarankiškos³².

Vaad Lita metraščiai atskleidžia, kaip žydų bendruomenių lyderiai matė LDK. Pavyzdžiui, 1627 m. *Vaad Lita* nusprendė siųsti tikrintojus į „visą *eretz Lite’ę* ir *Rus’ią* bei *Niz’ą*“³³. *Niz* daugiau nebeminėtas šiuose dokumentuose, o štai *Rus* ir *Zamet* vėlesniais metais sutinkamos dažnai³⁴. Nuo 1695 m. tvarka, kuria buvo minimos *Vaad Lita* bendruomenės, buvo pastovi: pirmiausia penkios „didžiosios“ bendruomenės (Brasta, Gardinas, Piskas, Vilnius, Sluckas), *medinat Rus*, *medinat Zamet*, ir po to likusios mažesnės bendruomenės³⁵. Nuo 1713 m. *medinat Zamet* dingio iš sąrašų, bet vietoje jos atsirado trys regioninės atsto-

²⁹ 1626 m. sąraše Biržai buvo paminėta greta *Zamet*, tad tikėtina, kad į pastarosios sudėtį Biržai pateko po šios datos. Plačiau žr. DUBNOV, *Pinkas ha-medina*, nr. 97, p. 21.

³⁰ DUBNOV, *Pinkas ha-medina*, nr. 248, p. 51. Apie *medinat Rus* žr. FISHMAN, David E. *Russia's First Modern Jews: The Jews of Shklov*. New York: New York University Press, 1995, p. 1–5; TRUNK, I. Der vaad medinas rusiya (raysn). *YIVO Bletter* 40, 1956, z. 63–85; МАРЕК, Песах. Белорусская синагога и ее территория. *Восход*, 1903, Май, с. 71–82; ДУБНОВ, Областные кагалыные сеймы, с. 33–41. Terminas *Raysn* Lenkijos žydų šaltiniuose buvo vartojamas ir Raudonosios Rusios, kurios centras – Lvovas, buvusios Lenkijos Karalystės sudėtyje, įvardijimui.

³¹ Насевич, Вячаслаў; Спірыдонаў, Міхаіл. «Русь» у складзе Вялікага княства Лігоўскага ў XVI ст. *З глыбіні вякоў. Гістарычна культуралагічны зборнік*. Вып. 1. Мінск, 1996, с. 4–27; СПИРИДОНОВ, Михаил. «Литва» и «Русь» в Беларуси в 16 в. *Наш радавод*, 1996, № 7, с. 206–211. Šiuose straipsniuose teigiama, kad arytikrė vakarinė Rusios riba ėjo per tokias vietas kaip Kamienas, Šemetovas, Smilavičiai, Matejevičius, Gluskas, Mozyrius ir kt., o tai maždaug sutampa su vakarine Vitebsko vaivadijos siena. Be to, M. Spiridonovas pažymėjo, kad riba tarp Lietuvos (t. y. tikrosios Lietuvos) ir Rusios nebuvo griežta; pasitaikydavo atveju, kai viena ir ta pati vietovė galėdavo būti priskiriama tai vienam, tai kitam regionui. Taip pat žr. ДЗЯРНОВИЧ, Олег. «Литва» и «Русь» XIII–XVI вв. как концепты белорусской историографии. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, 2009, № 1–2, с. 239–249.

³² БЕРШАДСКИЙ, Литовские евреи, n. 76, с. 40.

³³ DUBNOV, *Pinkas ha-medina*, nr. 125, p. 30. Dubnovas įvadė paaiškino, kad *Niz* – tai „žydų bendruomenės Dniepro upės žemumoje, žinomos kaip Polesė (ten pat, p. XXIX). Tuo tarpu P. Marekas aiškino, kad *Niz* – tai „žydų kolonijos kairiajame Dniepro upės krante“, vėliau prijungtos prie Rusijos (МАРЕК, Административное деление, с. 206). Remiantis 1623 m. stačiatikių bajorų suplikacijos tekstu, matome, kad „Ponizowie“ – tai Kryčavas, Čačerskas, Propojksas (dabartinis Slaūharad), Rahačiovas, Gomelis, Rečyca, Osteras ir Liubečas (paskutiniai du – šiandienėje Ukrainoje), plačiau žr. ŁATYSZONEK, Oleg. *Od rusinów białych do białorusinów: U źródeł białoruskiej idei narodowej*. Białystok: Uniwersytet w Białymstoku, 2006, s. 134.

³⁴ Žr., pavyzdžiui, HALPERN, *Tosafot u-miluim*, 1673, nr. 13, 14; 1687, nr. 28.

³⁵ DUBNOV, *Pinkas ha-medina*, nr. 902; HALPERN, *Tosafot u-miluim*, nr. 43–45, 48, 55–57, 59, 60. 1717 m. Lenkijos mokestiniam sąrašui pirmiausia paminėtos penkios didžiosios bendruomenės, tuomet „Baltarusijos kahalai“, ir galiausiai – likusios bendruomenės, plačiau žr. *Volumina legum*. St. Petersburg, 1860, vol. 6, nr. 353, 356, p. 183–184.

vybės: Kėdainių, Vižūnų bei Biržų, minimos iš karto po *medinat Rus*³⁶. Tai gali reikšti, kad baigėsi jų bendradarbiavimas ir bendras atstovavimas *Vaad Lita*. Tačiau *medinat Zamet* konceptas ir toliau egzistavo: 1731 m. mokestiniame sąraše randame: „*Medinat Zamet*, tai yra Kėdainių, Biržų *galil* bei Vižūnų *galil*.“³⁷

Vaad Medinat Lita priklausančių žydų bendruomenių geografinis pasidalijimas, pabrėžęs dviejų regionų – *Zamet* ir *Raysn* – egzistavimą, nulėmė Lietuvos geografinį vaizdinį „žydų gatvėje“ ir po *Vaad*’o panaikinimo 1764 m. – XVIII a. pabaigoje, XIX ir XX šimtmečiuose.

Papildomi žydiškojo Lietuvos geografinio vaizdinio elementai atsirado po trečiojo Abiejų Tautų Respublikos padalijimo 1795 m., kai vadinamoji Užnemunė atiteko Prūsijai. 1807 m. ši teritorija tapo Napoleono I sukurtos Varšuvos kunigaikštystės dalimi, o 1815 m. buvo prijungta prie Rusijos imperijos ir tapo sudėtine Lenkijos Karalystės dalimi. Tuomet šios buvusios LDK žemės tapo Augustavo vaivadija (nuo 1837 m. – gubernija); o po 1867 m. etninės lietuvių žemės atsidūrė Suvalkų gubernijoje. Taigi, nors etnine ir kultūrine prasme ši teritorija buvo lietuviška, bet administracinio pavaldumo požiūriu ji priklausė Lenkijos Karalystei. Šios gubernijos žydai save identifikavo kaip Lietuvos žydus. Poetine forma šią dviprasmybę aprašė iš Liepinės (Lipsko), esančios netoli Augustavo, kilęs Yosefas Gibianski. 1876 m. hebrajų kalba publikuotoje nedidelės apimties poemoje Y. Gibianski skundėsi, kad tuomet, kai gyveno „Rusijoje“, buvo vadinamas „lenku“, t. y. Lenkijos žydu, bet kai apsigyveno Varšuvoje, žmonės jį vadino „litvaku“. „Kaip aš galiu žinoti, koks mano vardas?“ – klausė autorius ir nurodė „besididžiuojantiems“ bendratikiams Lenkijoje, kad tiek jie, tiek ir jis „yra palaiminti, nes gali vadintis žydais“³⁸.

Žydiškojo mentalinio žemėlapiu prisitaikymas prie imperinio administracinio suskirstymo

Kaip jau minėta šiame straipsnyje, vaivadijų ribos žydų bendruomenėms nebuvo svarbūs referenciniai rėmai. Abiejų Tautų Respublika buvo feodalinė korporatyvinė valstybė, kurioje administracinis padalijimas neturėjo didesnės įtakos valdžios struktūroje; gerokai svarbesni veiksniai buvo priklausymas konkrečiam miestui, didikui ar valdovui bei atskiroms luominėms grupėms ar individams suteiktos teisės ir privilegijos. Todėl, kaip jau buvo pademonstruota šiame straipsnyje, *Vaad Lita* jurisdikcijoje buvusių bendruomenių grupavimasis nesutapo su valstybės padalijimu į vaivadijas. Tuo tarpu Romanovų imperija buvo biurokratinė valstybė, kuri buvo valdoma hierarchiškai organizuotu biurokratiniu aparatu. Gubernatoriai bei apskričių policijos viršininkai tapo tais pareigūnais, kurie tiesiogiai veikė

³⁶ HALPERN, *Tosafot u-miluim*, 1721, nr. 60, 62, 63, 71, 74, 77–81, 87, 88; DUBNOV, *Pinkas ha-medina*, 1752, nr. 988. Taip žr.: *Volumina legum*. St. Petersburg, 1860, vol. 6, nr. 353, 356, p. 183–184.

³⁷ DUBNOV, *Pinkas ha-medina*, nr. 946, p. 255.

³⁸ GIBIANSKI, Yosef. Ma shmi ki eda? o ha-mit'onen mi-pelekh suvalk. *Ha-magid* 9, 1876-03-01, p. 78. Pavardė „Polak“ ar „Polyak“ buvo plačiai paplitusi Lite'ėje bei Kijevo regione. Žr.: BEIDER, Alexander. *A Dictionary of Jewish Surnames from the Russian Empire: Revised Edition*. Bergenfield, NJ: Avotaynu, 2008, p. 717. Tuo tarpu pavardė „Litvakas“ dažniausiai sutinkama etninėse ukrainiečių žemėse, kurios buvo Rusijos imperijos sudėtyje bei Galicijoje, žr. ten pat, p. 588; BEIDER, Alexander. *A Dictionary of Jewish Surnames from Galicia*. Bergenfield, NJ: Avotaynu, 2004, p. 361.

gyventojų gerovę. Tad nenuostabu, kad keitėsi žydiškasis mentalinis žemėlapis. Tradiciniai *Lite*, *Raysn* bei *Zamet* vaizdiniai buvo pritaikyti prie imperijos teritorinio-administracinio padalijimo ir oficialiajame diskurse naudotų erdvėvardžių. Platesnioji *Lite* samprata, kaip parodysime vėliau, tapo šešių Šiaurės vakarų krašto gubernijų (Vilniaus, Kauno, Gardino, Minsko, Vitebsko ir Mogiliavo) sinonimu.

Lite tuo pat metu buvo Žydų sėslumo zonos (penkiolikos gubernijų teritorija, kurioje žydams buvo leidžiama gyventi) dalis. Taigi žydiškajame mentaliniame žemėlapyje egzistavo dar viena – aiški – riba, kurios „nematė“ kitos tautinės grupės: Sėslumo zona ir vadinamoji vidinė Rusija, kur žydų apsigyvenimas buvo ribojamas.

Toks žydiškojo mentalinio žemėlapio prisitaikymas prie imperinio diskurso gerai matomas situacijose, kai buvo renkamos lėšos paremti žydų persikėlimą į Palestiną (*alija*). 1777 m. į Palestiną išvykusius Baltarusijos chasidus, o 1800 m. ir Vilniaus Gaono mokinius paremti Europoje kūrėsi specialūs lėšų rinkimo tinklai. Įvairiuose Palestinos miestuose susikūrė organizacijos, vadintos *Kolel*, kurios Europoje rinko lėšas ir rėmė savo narius.

Iš pradžių buvo du skirtingi tinklai, rinkę finansinę paramą: vienas mitnagedų, kitas – chasidų. Tuomet visi ne chasidai žydai aškenaziai priklausė *Kolel Prushim*, įkurtam XIX a. 2-e dešimtmetyje (*Prushim* – tai Antrosios Šventyklos laikų judaizmo srovė, kurią perėmė į Izraelio žemę atvykę ne chasidiškos pakraipos žydai). Kai 1828 m. šios organizacijos vadovai turėjo įvardyti šalis, iš kurių tikėjosi gauti paramą, jie paminėjo tradicinius erdvėvardžius: „<...> Voluinė, Ukraina, Polesė, Palenkė, *Lite*, *Raysn*, *Zamet*, Kuršas, Livonija, Prūsija, Didžioji Lenkija, Mažoji Lenkija.“³⁹ XIX a. 5–7 dešimtmečiais *Kolel Prushim* skilo į keletą mažesnių *Kolelim*, kurie jau buvo apibrėžti pagal teritorinį-administracinį Rusijos imperijos suskirstymą. Jo tiesioginiu įpėdiniu tapo *Kolel Vilna* arba *Kolel Vilna-Zamet-Kurland*⁴⁰; XIX a. pabaigoje jis rinko lėšas Vilniaus, Kauno, Kuršo bei Livonijos gubernijose. *Kolel Varshe* (Varšuvos vardas žydiškuose šaltiniuose) buvo įkurtas 1850 m. tam, kad būtų renkamos lėšos žydams, atvykusiems į Izraelio žemę iš Lenkijos Karalystės. 1851 m. sukurtas *Kolel Grodno*, kaip nesunku atspėti, rinko lėšas Gardino gubernijoje. *Kolel Raysn* atsiskyrė nuo *Kolel Prushim* 1860 m. ir sujungė žydus, kilusius iš Vitebsko bei Mogiliavo gubernijų, o jo centrai buvo Šklove bei Mogiliave. *Kolel Minsk* buvo įkurtas panašiu metu tam, kad lėšos būtų renkamos Minsko gubernijoje, o *Kolel Suvalk ir Lomzha* su centru Ščiutine atsilo nuo *Kolel Varshe* 1867 m. Kai kurie iš šių *kolelim* skilo į dar smulkesnius⁴¹. Šis skaldymas galėjo vykti todėl, kad į lėšų rinkimą įsitraukę asmenys tikėjo, kad tokiu būdu pavyks surinkti daugiau pinigų: esą žydai Europoje mieliau skirs lėšas tuomet, kai žinos, kad jos

³⁹ *Aderet eliyahu: sefer zikaron*. Sudarytojas Shabtai D. Rozental. Jeruzalė: Mif'al aderet eliyahu, 1991, p. 255.

⁴⁰ Šis vardas pavartotas 1877 m., žr.: MARGOLIOT, Reuven. Mikhtav galui. *Havatzelet* 24, 1877-03-14, p. 180; ir 1891 m., žr. BEN-ARIE, Yehoshua. *Ir be-re'i ha-tkufa: yerushalayim ha-hadashah be-reshita*. Jeruzalė, 1979, p. 269.

⁴¹ *Kolel Slonim* atsilo nuo *Kolel Grodno* 1866 m. (maži miesteliai prie Slanimo buvo susiję su *Kolel Vilna*); *Kolel Pinsk* atsiskyrė nuo *Kolel Minsk* 1878 m. Žr.: LUNTS, Avraham Moshe. Ha-halukah: mehora, koroteha ve-hishtalsheluteha. In *Yerushalayim: ma'asef sifrut le-hakirat eretz ha-kodesh*. Sudarytojas Avraham Moshe Lunts. 1911, vol. 9, p. 18, 35–36; LUNTS, Avraham Moshe. *Luah eretz israel*. Jerusalem, 1901, p. 168–171, cituota: FRIEDMAN, Menahem. *Hevra be-mashber legitimatsiyah: ha-yishuv ha-yashan ha-ashkenazi, 1900–1917*. Jeruzalė: Bialik Institute, 2001, p. 136–138.

pateks bendratikiams iš to paties regiono. Kitais atvejais paaukotų lėšų kiekis iš tam tikrų vietovių buvo pakankamai didelis ir iš jų kilę imigrantai nenorėjo dalytis su kitais. Taigi, šie struktūriniai pokyčiai organizacijoje, rinkusioje lėšas žydams, persikėlusiams į Izraelio žemę, rodo, kad erdvių grupavimas „žydų gatvėje“ patyrė imperinio teritorinio-administracinio suskirstymo poveikį. *Zamet* buvo apibrėžiama kaip Kauno gubernija, *Raysn* – Vitebsko bei Mogiliavo; o nechasidiškasis Lenkijos Karalystės arealas apėmė Suvalkų bei Lomžos gubernijas.

Kolel Hasidim, t. y. organizacija, rinkusi lėšas chasidams, taip pat skilo, tačiau čia buvo telkiamasi kitu principu – apie chasidizmo lyderių dinastijas. Tiesa, tuo pat metu tas grupavimasis turėjo ir ryškią regioninę dimensiją: Lietuvos ir Baltarusijos chasidų lyderiai kūrė atskiras paramos struktūras: *Kolel Habad* įsteigtas 1827 m., *Kolel Karlin* (Karlinas yra Pinsko priemiestis) – 1875 m., *Kolel Libashev* (Liubaševas Ukrainos Polesėje) ir *Kolel Koidanov* (dabar – Dzeržinskas Minsko rajone)⁴².

Lite rabiniškoje literatūroje

Pirmasis Lietuvos paminėjimas rabiniškoje literatūroje aptinkamas XV amžiaus Vokietijos rabino Israelio Isserleino (1390–1460) *responsum* (atsakymas į halachos klausimus), kur buvo pasakyta, kad „retai mūsų žmonės iš Vokietijos vyksta į *Lite'ę* [ליטא]“⁴³. Deja, kaip matėme, šiame paminėjime nesimato Lietuvos sampratos. Vėlesnėse *responsa* jau galima aptikti ir geografinius Lietuvos bei jos dalių vaizdinius, o būtent tuomet, kai diskutuojama apie šimto rabinų iš „trijų šalių“ nuomonę dėl skyrybų be žmonos sutikimo bei dėl skirtingo žydiškų vardų užrašymo skyrybų dokumentuose, vadinamuose *get*.

Pagal halachą, esant tam tikroms situacijoms vedęs žydas aškenazis gali vesti antrą žmoną neišsiskyręs su pirmąja tuomet, kai yra gaunamas šimto rabinų iš „trijų šalių“ pritarimas (*medinot*)⁴⁴. Todėl reikėdavo apsibrėžti, kas gi yra tos „trys šalys“: ar trys nepriklausomos valstybės, ar gali būti trys skirtingi vienos valstybės regionai? Garsiausi XIX a. rabinai nusprendė, kad šalys apibrėžiamos pagal skirtingus žydų „papročius, jų kūno ir proto prigimtį“, o politinė subordinacija nėra svarbus aspektas⁴⁵. Todėl XIX a. pabaigoje

⁴² LEVIN, D. *Toldot habad be-eretz ha-kodesh*, p. 44–45; FRIEDMAN, *Hevra be-mashber legitimatsiyah*, p. 136–138. Apie Chasidizmą Baltarusijoje ir Lietuvoje žr. toliau.

⁴³ ISSERLEIN, Israel. *Psakim u-khtavim*. Venecija, 1546, nr. 224, fol. 61v; ROSENTHAL, Herman. Lithuania. Iš *Jewish Encyclopedia*, New York: Funk and Wagnalls, 1904, vol. 8, p. 119; KATZ, Dovid. Jewish Cultural Correlates of the Grand Duchy of Lithuania. In *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo „dalybos“*. Sudarytojai Alfredas Bumblauskas, Šarūnas Liekis, Grigorijus Potašenko. Vilnius: VU leidykla, 2008, p. 173, 196.

⁴⁴ Tokia situacija galėdavo būti tuomet, kai žmona būdavo psichiškai nesveika ir negalinti sąmoningai perskaityti skyrybų dokumentų (*get*), arba tuomet, kai žmona elgiasi taip „blogai“, kad yra neįmanoma su ja kartu gyventi ir ji atsisako priimti *get*. Plačiausiai tokios situacijos aprašytos šiame šaltinyje: *Entsiklopedijah talmudit*. Jeruzalė, 1983, vol. 17, įrašas „Herem de-rabenu gershom“, p. 378–451.

⁴⁵ SOFER, Moshe (1762–1839). *Hatam sofer*. Even ha-ezer, Pressburg, 1854, d. 1, nr. 4. Jis galvojo, kad „Lenkijos valstybė – Galicija“, Vengrija ir „Austrijos valstybė“ yra trys atskiros šalys, nepaisant to, kad visos yra vieno imperatoriaus valdžioje, žr. Haim Halberstamm of Tzanz (1797–1876). *Divrei Haim*. Even ha-ezer, d. 2, nr. 41. Jis traktavo Galiciją, „Rusijos Lenkiją“ ir Ukrainą kaip vieną šalį; Bohemiją, Moraviją bei Sileziją irgi kaip vieną šalį; taip pat Turkiją – kaip atskirą šalį.

dauguma Lietuvos rabinų *Lite'ę*, *Zamet ir Raysn* traktavo kaip tris atskiras šalis. Žymus Kauno rabinas Itzhakas Elhananas Spectoras (1817–1896) taip aiškino: „Trys skirtingos šalys, kaip antai *Lite*, *Zamet* ir Lenkija arba *Raysn*.“⁴⁶ Rabinas Yehielis Mikhelis Epsteinas (1829–1908), garsaus kodekso „*Arukh Ha-Shulhan*“ autorius, rašė, kad „trys šalys“ gali būti vienoje valstybėje, kaip „*Lite*, *Raysn* bei *Zamet*“⁴⁷. Nė viename iš paminėtų atvejų nebuvo paaiškinta, kuo šios „šalys“ skiriasi, tarsi tai būtų savaime suprantama.

Atrodo, kad tokia „trijų šalių“ interpretacija Lietuvoje buvo paplitusi. Štai Yaakovas Halevis Lipshitzas (1838–1921), kuris vėliau tapo rabino I. E. Spectoro sekretoriumi, XIX a. 7-e dešimtmetyje gavęs užduotį surinkti 100 rabinų nuomonę, traktavo „*Zamet*, *Lite* ir *Poylen* (Lenkija)“ kaip „tris šalis“. Anot Y. H. Lipshitzo, *Zamet* – tai Kauno gubernija, *Lite* – Vilniaus, o *Poylen* – Kalvarija ir kiti Suvalkų gubernijos (Lenkijos Karalystėje) miestai⁴⁸. Tokiu būdu Y. H. Lipshitzas žydiškajame mentaliniame žemėlapyje esančius geografinius vaizdinius pritaikė prie imperinių teritorinių-administracinių vienetų ir gerokai sutrumpino kelionės maršrutą. Tuo tarpu Panevėžio rabinas Eliyahu Davidas Rabinovich-Teumimas (1843–1905) manė, kad žydai „trijose šalyse“ turi skirtis savo „mąstymu ir prigimtimi“, „tartimi ir kalba“ (*be-da'atam u-ve-tiv'am, be-mivta'm u-leshonam*). Todėl jis traktavo *Lite'ę* ir *Zamet* kaip vieną šalį, nes žydai čia nesiskiria tartimi ir kalba. 1898 m. E. D. Rabinovich-Teumimas pasiūlė surinkti rabinų nuomonės Varšuvos apylinkėse, Kurše ir Voluinėje arba Ukrainoje ir šiuos kraštus traktavo kaip besiskiriančius nuo *Lite'ės* ir *Zamet*⁴⁹.

Tuo tarpu ne Lietuvos rabinai nekreipė dėmesio į *Lite* regionus ir traktavo ją kaip tokio pat taksonominio lygmens „šalį“ kaip Voluinė ar Lenkija. Pavyzdžiui, Lvovo rabinas Yosefas Shaulas Nathansohnas (1810–1875) matė *Lite'ę* ir Voluinę kaip atskiras šalis „nepaisant to, kad jos nesiskiria kalba“ (t. y. vartojamu jidiš dialektu)⁵⁰. Chasidų rabinas iš Sochačevo Lenkijoje Avrahamas Borshteinas (1839–1910) viename *responsum* konstatavo, kad „trys šalys“ gali būti vieno karaliaus valdžioje, kaip Lenkija, *Lite* bei Voluinė⁵¹. Tuo tarpu Užkarpatėje (Mukačeve), taigi ne Rusijos imperijoje, chasidų rabinas Haimas Elazaras Shapiro (1868–1937) manė, kad „*Lite'ės* ir Rusijos“ žydai skiriasi nuo gyvenančiųjų „Varšuvos gubernijose“; taigi *Lite'ę* ir Rusiją (visą Žydų sėslumo zoną) traktavo kaip vieną šalį, o Lenkijos Karalystę – kaip kitą⁵².

⁴⁶ SPECTOR, Itzhak Elhanan. *Ein itzhak*. Vilnius, 1895, d. 2, Even ha-ezer, nr. 57. Kaune I. E. Spectoras rabinu buvo nuo 1864 m.

⁴⁷ EPSTEIN, Yehiel Mikhel. *Arukh ha-shulhan*. Even ha-ezer, Piotrków, 1905, nr. 1, par. 25. Jis taip pat rašė, kad žydai pasilengvindavo sau šią užduotį ir būdavo leidžiama rinkti 100 nuomonių iš trijų vienos valstybės regionų „vadinamų gubernijomis“. Panašiai apie „tris šalis“ samprotavo Plocko rabinas Arie Leibas Tzintzas, žr. *Aderet eliyahu: sefer zikaron*. Sudarytojas Shabtai D. Rozenal. Jeruzalė: Mif'al aderet eliyahu, 1991, p. 144.

⁴⁸ LIPSHITZ, Yaakov Halevi. *Zikhron yaakov*. Kaunas, 1927, t. 2, p. 60. Taip pat žr. laišką iš Prienu (Suvalkų gubernija), kuriame Prienai įvardyti kaip miestas Lenkijoje: *Ha-magid*, 1871, m. gegužės 17 d., nr. 19, p. 9.

⁴⁹ RABINOVICH-TEUMIM, Eliyahu David. *Māneh eliyahu*. Merkaz Shapiro, 2003, nr. 98. Rabinas E. D. Rabinovich-Teumimas, žinomas akronimu ADeReT, gimė Pikeliuose, Žemaitijoje; buvo rabinu Panevėžyje (1875–1893), Myriaus ješivos vadovu (1893–1899) ir rabinu Jeruzalėje (1901–1905).

⁵⁰ NATANZON, Yosef Shaul. *Shoel u-meshiv*. Lvovas, 1865, d. 1, nr. 12.

⁵¹ BORSZTEIN, Avraham. *Avnei Nezer*, Even ha-ezer, Piotrków, 1926, nr. 9.

⁵² SHAPIRO, Elazar. *Minhat elazar*. Munkač, 1902, d. 1, nr. 16.

Kitas klausimas, kur rabinai turėjo išsakyti nuomones apie skirtumus tarp „šalių“, buvo susijęs su tarimu. Pagal halachą, vardai ir jų mažiškinės formos vedybų dokumentuose (*get*) turi būti parašyti tiksliai taip, kaip yra tariami. Todėl daugelis rabinų parengė vardų sąrašus tam, kad būtų galima juos tiksliai įrašyti vedybų dokumentuose, tuo tarpu kiti pabrėždavo, kad įvairiuose regionuose tarimas gali būti skirtingas.

Rabino Y. M. Epsteino veikale „Arukh Ha-Shulhan“ rašoma, kad asmenvardžiai *Lite*’ėje, *Raysn*’e bei Mažarusijoje (t. y. kairiakrantėje Ukrainoje) tariami panašiai, o štai Voluinėje, Podolėje ir „dalyje Ukrainos“ (greičiausiai kalbama apie Kijevo ir Naujosios Rusijos gubernijas), kaip ir Lenkijoje, tarimas jau yra kitoks⁵³. Jis taip pat paminėjo, kad egzistuoja mažiškinų formų tarimo skirtumai *Lite*’ėje ir *Raysn*’e⁵⁴.

Liubavičių rabinas Menahemas Mendlas Schneersohnas (1789–1866) pabrėžė, kad vardas Ida Kaune, t. y. *Lite*’ėje, tariamas kaip Ida (אידיא), o Zlatopolėje (Ukrainoje) – jau kaip Idya (אידיא), todėl kituose regionuose Kaune rabino išduoti skyrybų dokumentai negalioja⁵⁵. Utenos rabinas Avrahamas Tzvi Hirshas Eisenstadtas (1813–1868) teigė, kad *Lite*’ėje ir *Zamet*’e vardas Ita turi būti rašomas tik su <i> (יטא), o kitose vietovėse – su <y> (יטא, יוטא)⁵⁶. Lietuvos rabinas Itzhakas Blazeris (1837–1907) pabrėžė vardo Hirsh tarimo skirtumus: *Lite*’ėje sakoma Hirsh (הירש), Lenkijoje – Hersh (הערש)⁵⁷. Lenkijos rabinas Israelis Yehoshua Trunkas (1821–1893) minėjo, kad vardas Issachar *Lite*’ėje rašomas su dviem raidėmis *shin*, o mažiškinė Itzhak forma yra Ichya (איציא), bet ne Itshta (איטשטא)⁵⁸. Jau minėtas A. Borshteinas netgi aptarė, kaip skyrybų dokumentuose rašomas Paryžiaus pavadinimas: *Lite*’ėje gale rašoma raidė <s>, Lenkijoje – <z>⁵⁹. Tačiau šiose *responsa* kol kas nepavyko rasti diskusijų apie geriausiai žinomą lietuviškojo jidiš dialekto išskirtinę savybę – priebalsių <sh> ir <s> tarimą⁶⁰.

Raysn samprata

1623 m. *Vaad Lita pinkas*’e paminėta Rusia, kuri vėliau žydiškuose šaltiniuose virto *Raysn*⁶¹. Taip buvo įvardytas regionas, kuris Maskvos valstybės bei LDK stačiatikių dokumentuose vadintas Baltosios Rusios (Baltarusijos) terminu⁶². *Raysn* tapatinimas su Baltarusija mato-

⁵³ EPSTEIN, Yehiel Mikhel. *Arukh ha-shulhan*. Even ha-ezer, nr. 129.

⁵⁴ *Raysn* erdvėje, skirtingai nei *Lite*’ėje, mažiškinės formos Lyoma (ליאמא) ir Lema (לעמא) reiškė Avraham, o Lyov (ליאוו) – Leibą, žr. EPSTEIN, *Arukh Ha-Shulhan*. Even Ha-Ezer, Names of men and women; par. Names of men.

⁵⁵ SCHNEERSOHN, Menahem Mendl. *Tzemah tzedek*. Vilnius, 1884, Even ha-ezer, nr. 233.

⁵⁶ EISENSTADT, Abraham Tzvi Hirsch. *Pitheh teshuvah*. Names of men and women; par. Names of women. Rabinas Avrahamas Tzvi Hirschas Eisenstadtas gimė Balstogėje ir buvo rabinu Utenoje.

⁵⁷ BLAZER, Itzhak. *Pri itzhak*, d. 2, Vilnius, 1914, nr. 41.

⁵⁸ TRUNK, Israel Yehoshua. *Yeshuot malko*. Piotrków, 1927, Even ha-ezer, nr. 59, 87.

⁵⁹ BORSZTEIN, Avraham. *Avnei nezer*, Even ha-ezer. Piotrków, 1926, nr. 148.

⁶⁰ Plačiau apie šio dialekto išskirtinumą žr. WEINREICH, *Sábesdiker losn* in Yiddish, p. 360–377.

⁶¹ DUBNOV, *Pinkas ha-medina*, nr. 89, p. 17.

⁶² БЕЛЫ, Аляксей. *Хроніка Беларускай Рэспублікі адной геаграфічнай назвы*. Мінск: Энцыклапедыкс, 2000.

mas XVIII a. mokesčių dokumentuose, rašytuose lenkų kalba: terminas „*medinat Raysn*“ nuolat pakeičiamas kitu – „Baltarusijos kahalai“ (*Kahalų Białoruskie*)⁶³. XVIII a. pabaigoje „*medinat Raysn*“ dažnai vadinama „Baltarusijos Sinagoga“. 1813 m. abu terminai randami Liubavičių rabino Dovo Bero Schneersohno (1773–1827) laiške, kuriame jis aprašo savo šeimos kelionę Maskvos kryptimi bėgant nuo Napoleono armijos. Jis citavo savo tėvą rabiną Shneurą Zalmaną (1745–1812), apgailestavusį dėl to, kad „visa Baltoji Rusia (*Byele Rusia*) bus nuniokota prieš (Napoleono) atsitraukimą, ir tai yra atlygis už Chmelnickio įvykdytus sunaikinimus, kurių nebuvo *Raysn*’e ir *Lite*’ėje, bet buvo Voluinėje ir Ukrainoje“⁶⁴. 1865 m. hebrajiškai rašęs autorius brėžė lingvistinę ribą tarp „lietuviškojo“ ir „*Voluinės*“ jidiš: „Pirmoji paplitusi Kurše, Didžiojoje Lenkijoje, *Zamet*’e, *Lite*’ėje ir Baltojoje Rusijoje (*rusiyah ha-levanah*)“.⁶⁵ Taigi, jis pakeitė erdvėvardį *Raysn*, kuris būtų įprastas tokia išvardijime, kitu (ne žydišku) – Baltarusija.

Raysn identifikavimas su Baltarusija vedė prie to, kad pirmosios geografinių ribų samprata tapo priklausoma nuo antrosios. Tą situaciją sudėtingesne darė ir tai, kad Baltarusijos samprata, kaip žinia, kito. Dar 1623 m. Brastai pavaldžių žydų bendruomenių – „vietovių Rusioje“ – sąrašė randame Vitebską, bet štai Mogiliavas ir Orša buvo paminėti atskirai⁶⁶. Vėliau, XVII a., Mogiliavas bei Orša jau pateko į „*medinat Raysn*“ sudėtį ir šie erdvėvardžiai dingo iš *Vaad Lita* metraščių. Tuo tarpu Polockas niekada nepriklausė „*medinat Raysn*“⁶⁷.

Po pirmojo Abiejų Tautų Respublikos padalijimo 1772 m. erdvėvardis *Raysn* taikytas visai prie Rusijos prijungtai teritorijai: Mogiliavo bei Polocko (vėliau – Vitebsko) gubernijoms. Šio regiono chasidų lyderiai – rabinai (Vitebsko) Menahemas Mendelis (1730–1788) ir (Kolyški; žydų šaltiniuose – *Kalisk*) Avrahamas (1741–1810) – išvykę į Izraelio žemę 1777 m., buvo tokių pokyčių liudininkai. 1778 m. laiškas buvo adresuotas „*Voluinės, Lite* ir *Raysn*“ chasidams⁶⁸. Tokiu būdu buvo identifikuoti trys regionai, bet dar nematome pasikeitusio politinio žemėlapio atspindžių. Tuo tarpu 1784 m. laiškas jau buvo adresuotas tik „*medinat Rus*’ia“ chasidams ir jame buvo nurodyta, kad Voluinės ar *Lite* cadikai negali vadovauti chasidams *Raysn*’e⁶⁹.

⁶³ *Volumina legum*. St. Petersburg, 1860, t. 6, p. 183–184, nr. 353, 356 (1717); *Акты издаваемые виленской комиссией для разбора древних актов*. Вильна, 1902, т. 29, с. 404–406, nr. 207 (1717); *Археологический сборник документов относящихся к истории северозападной Руси*. Вильна, 1867, т. 3, с. 219–221, nr. 89, 90.

⁶⁴ *Igrot kodesh me-et k”k admo”r ha-zaken, k”k amo”r ha-emtza’i, k”k admo”r ha-tzemah tzedek*. Brooklyn, 1987, p. 243.

⁶⁵ Erev rav. *Ha-karmel* 1865 m. sausio 20 d., nr. 12, p. 99. Anot šio teksto autoriaus, Voluinės jidiš tarnė paplitusi „Ukrainoje, Mažojoje Rusioje, Taurijoje ir Besarabijoje“.

⁶⁶ DUBNOV, *Pinkas ha-Medina*, nr. 89, p. 17.

⁶⁷ Kai 1655 m. *Vaad Lita* nustatė mokesčius, skirtus pabėgėliams iš „*medinat Rus*“, tuo pat metu buvo pasakyta, kad tokios pat taisyklės galioja ir pabėgėliams iš Polocko, žr. DUBNOV, *Pinkas ha-medina*, nr. 505, p. 120.

⁶⁸ YAARI, Avraham. *Igrot erez Israel*. Tel Avivas: Gazit, 1943, p. 317; BARNAI, Yaakov. *Igrot hasidim me-erez Israel*. Jeruzalė, Yad Itzhak Ben-Tzvi, 1980, p. 62–63.

⁶⁹ BARNAI, *Igrot hasidim me-erez israel*, p. 104, 108.

Kiti žinomi XVIII a. 9-o deš. chasidų laišakai iš Izraelio žemės buvo adresuoti tik *Raysn* / Rusios chasidams⁷⁰. Paskutiniajame XVIII a. dešimtmetyje Kolyško rabinas Avrahamas adresavo laiškus chasidams „Rusioje ir jos apylinkėse *Polania*“ (*Polania* čia greičiausiai yra Lenkijos ir Lietuvos valstybė)⁷¹. Praėjus dešimtmečiui po trečiojo padalijimo, kai ir likusioji LDK dalis buvo prijungta prie Rusijos imperijos, minėto rabino laišakai vėl buvo adresuoti chasidams, gyvenantiems „*medinat Lite* ir *Raysn*“; taip pat adresatas buvo įvardytas ir laiške, informuojančiame apie šio rabino mirtį⁷².

Turimi šaltiniai leidžia teigti, kad įsivaizduojama *Raysn* vakarinė siena XIX a. „pasislinko“ į vakarus, apimdama ir dalį Minsko gubernijos (ši gubernija, kaip žinia, rusiškajame diskurse nuo XIX a. vidurio vis dažniau pradėta priskirti prie vadinamųjų baltarusiškųjų gubernijų). Rabinas Y. M. Epsteinas, 1829 m. gimęs Bobruiske, galėjo rašyti: „Mano vaikystėje, praleistoje *Raysn*.“⁷³

Raysn „pasislinkimas į rytus“ galėjo būti susijęs su *Raysn* kaip Chabado chasidiško arealo identifikavimu. Šios srovės įkūrėjas Liadų rabinas Sh. Zalmanas baltarusiškojo chasidizmo lyderiu tapo XVIII a. 9-e dešimtmetyje⁷⁴. Nuo paskutiniojo XVIII a. dešimtmečio ši srovė išplito ir Mogiliavo gubernijoje⁷⁵. 1796 m. Mogiliavo, Vitebsko bei šiaurės rytinėje Minsko gubernijos dalyje jau buvo 33 Chabado maldos namai⁷⁶. Vėliau Chabadas plito toliau į rytus: žydai iš Baltarusijos kėlėsi į Černigovo, Poltavos ir Jekaterinoslavlio gubernijas kairiajame Dniepro upės krante.

Šiaurinė Černigovo gubernijos dalis, kur žydų bendruomenėse dominavo Chabadas, taip pat būdavo pavadinama *Raysn*. Pavyzdžiui, 1864–1908 m. Naugarduko rabino Y. M. Epsteino parengtame veikalė „*Arukh Ha-Shulhan*“ rašoma, kad autoriui būnant *Raysn* buvo sunku pripažinti košerinėmis tas karves, kurios sirgo plaučių ligomis, nes čia, t. y. „*medinat Lite*“, jis niekada negirdėjo apie tokias ligas⁷⁷. Prieš atvykdamas į Naugarduką, jis buvo rabinu Novozybkove Černigovo gubernijoje, taigi šiuo atveju *Raysn* – tai Novozybkovas. Kitur Y. M. Epsteinas minėjo, kad „raštininkai *Raysn*“e“ paprastai rašydavo „tefillin“ taip, kaip buvo pasiūlęs Liadų rabinas Sh. Zalmanas⁷⁸, tokiu būdu akivaizdžiai susiedamas „*Raysn*“ ir Chabado chasidizmą.

⁷⁰ Shlomo Zalman Ha-Cohen iš Vilniaus (1786, 1787), Tzvi Hirsh iš Gorkų (1789) ir Eliezer Zusman (1789) laišakai: BARNAI, *Igrot hasidim me-eretz israel*, p. 133, 160, 206–207, 209.

⁷¹ BARNAI, *Igrot hasidim me-eretz israel*, p. 212, 217, 219, 225. 1805 m. jis minėjo „*Rusij* ir apylinkes“, ten pat, p. 262.

⁷² BARNAI, *Igrot hasidim me-eretz israel*, p. 274, 288.

⁷³ EPSTEIN, Yehiel Mikhel. *Arukh ha-shulhan*. Orach haim, nr. 168. Čia galima pacituoti „lietuviškojo“ chasidizmo tyrinėtoją Zeevą Wolfą Rabinovičių, kilusį iš Pinsko, kuris teigė, kad „Mogiliavo bei Vitebsko gubernijos ir dalis Minsko gubernijos yra *Raysn*“, žr. RABINOVICH, Zeev Wolf. *Ha-hasidut ha-lita'it mi-reshita ve-ad yameinu*. Jeruzalė: Bialik Institute, 1961, p. 5.

⁷⁴ ETKES, Immanuel. *Ba'al ha-tania: rabi shneur zalman mi-liady ve-reshita shel hasidut habad*. Jeruzalė: Zalman Shazar Center, 2011, p. 29–39. Chabado judėjimo pradžia – Polocko gubernijoje.

⁷⁵ FISHMAN, *Russia's First Modern Jews*, p. 7–21.

⁷⁶ *Igrot kodesh me-et k"k admo"r ha-zaken*, p. 78–79.

⁷⁷ EPSTEIN, Yehiel Mikhel. *Arukh ha-shulhan*, Yore Deah, Piotrków, 1905, nr. 43, par. 18 (p. 99).

⁷⁸ EPSTEIN, Yehiel Mikhel. *Arukh ha-shulhan*, Orach haim, Piotrków, 1903, nr. 32, par. 63 (p. 70).

Chabado vadovai traktavo savo judėjimą kaip besiskiriantį nuo kitų chasidiškų mokyklų. Mažų mažiausiai nuo XX a. pradžios ta atskirtis atsispindėjo ir vartojant geografinius terminus, kai chasidizmas buvo siejamas su „Lenkija“⁷⁹. Tokią terminiją galime rasti rabino Shalomo Duberio Schneersohno (1860–1920) kalbose po 1901 m.⁸⁰ 1914 m. rašytame laiške jo sūnus, irgi rabinas, Yosefas Itzhakas (1880–1950) supriešino lenkų chasidus („*a poylisher hosid*“) ir *Raysn* chasidus („*hasidei Raysn*“), antruoju atveju turėdamas omenyje Chabada⁸¹.

Raysn tapatinimas su Chabadu matomas ir kitose situacijose. Štai, Rygoje 1883 m. buvo atidaryta *Raysishe Minyanim*, arba Baltarusijos sinagoga, kurioje buvo trys salės maldai, skirtos trimis Chabado atšakoms – Liubavičių, Liadų bei Kopsės⁸². 1890 m. laikraštyje hebrajų kalba vienas autorius rašė: „Trečioji mūsų bendruomenės dalis greta Kuršo bei *Lite*’ės žydų, kuri, tiesa, nėra gerbiama, tai žmonės iš *Raysn* – Vitebsko bei Mogiliavo gubernijų, kurių čia gausu <...> ir visi jie yra chasidai.“⁸³ XIX a. reiškiniai, kurie darė *Lite*’ės žydus išskirtiniais, – *Musar* judėjimas bei „lietuviškosios“ ješivos, – beveik visiškai nepalietė teritorijos, „žydų gatvėje“ suvokiamos kaip *Raysn*⁸⁴. Kita vertus, *Raysn* tapatinimas su Chabado dominavimo sritimi nebuvo visaapimantis. Kremenčiugo *Beit Midrash Raysn* arba *Kolel Raysn* Jeruzalėje vienijo žydus, kurie nebuvo chasidai⁸⁵.

Po 1918 m. *Lite*’ės ir *Raysn* terminų turinys vėl pasikeitė. Jei *Lite* buvo sutapatinta su nepriklausoma Lietuvos Respublika, tai *Raysn* – su sovietine Baltarusija. Štai, D. Katzo respondentai, gimę tarp 1913 ir 1920 m., apibūdindavo ribą tarp *Lite*’ės ir *Raysn* kone identiška valstybinei sienai tarp Lietuvos ir Baltarusijos Sovietinės Socialistinės Respublikos⁸⁶. 1951 m. Uriahas Katzenelenbogenas (1885–1980) – asmuo, gerai išmanęs lietuviškąjį diskursą – rašė, kad litvakai gyveno ne tik „etnografinėje Lietuvoje“, bet ir „Baltarusijoje (arba *Raysn*)“⁸⁷.

Tradiciškai erdvardis *Raysn* žydiškajame diskurse nebuvo taikomas erdvei į vakarus nuo Biarezinos upės (Barysavo–Bobruisko linijos). Gali būti, kad XIX amžiaus žydiškajame

⁷⁹ Žr. RAPOPORT-ALBERT, Ada. Hagiography with Footnotes: Edifying Tales and the Writing of History in Hasidism. *History and Theory: Essays in Jewish Historiography*, vol. 27, no. 4, Beiheft 27: Essays in Jewish Historiography, December 1988, p. 157–158.

⁸⁰ SCHNEERSOHN, Shalom Duber. *Torat shalom: sefer ha-sihot*. Brooklyn, 2003, p. 14, 24, 241 (1901, 1902 ir 1920 m. kalbos); MONDSHEIN, Yehoshua. *Migdal oz*. Kfar Habad, 1980, p. 141 (1914 m. laiškas).

⁸¹ SCHNEERSOHN, Yosef Itzhak. *Igrot kodesh*. Brooklyn, 1982, vol. 1, p. 90. „Hasidei Raysn“ terminą, kaip apibūdinantį Chabado chasidizmą, panaudojo ir Vilkijos rabinas Hillelis Davidas Trivusas (*Ha-melitz*, 1891 m. birželio 25 d. (liepos 7 d.), nr. 140, p. 4).

⁸² BOGDANOVA, Rita. *Latvia: Synagogues and Rabbis, 1918–1940*. Riga: Shamir, 2004, p. 156; LEVIN, Dov. Riga. In *Pinkas hakehilot: latviah ve-estoniyah*. Sudarytojas Dov Levin. Jeruzalė: Yad Vashem, 1988, p. 250, 263.

⁸³ Adam mi-Israel. Mikhtavim mi-riga. *Ha-melitz*, 1890 m. gruodžio 2 (14) d., nr. 264, p. 4.

⁸⁴ Vienintelė išimtis – tai Mogiliavo miestas, kuriame iš Kelmės kilęs pamokslininkas rabinas Moshe Itzhakas Darshanas (1828–1899) XIX a. 7-e dešimtmetyje subūrė *Musar* pasekėjų būrelį, o rabinas Simha Soloveitchikas (1879–1941) 1911 m. sukūrė mažą „lietuviškąją“ ješivą; be to, dar buvo dvi *Musar* ješivos Šklove ir Mstislavlyje, kurias įkūrė rabinas Pesahas Pruskinas (1880–1939) 1908 ir 1911 m., žr.: MAZE, Yaakov. *Zikhronot*. Tel Avivas: Yalkut, 1939, t. 3, p. 199; KLIBANSKY, Ben-Tsiyon. *Ke-tzur halamish: tor hazahav shel ha-yeshivot ha-litaiot be-mizrah eyropa*. Jeruzalė, 2014, p. 68–69.

⁸⁵ *Beit Midrash Raysn* priskiriama mitnagedams todėl, kad Kremenčuge dar buvo kiti *beit midrašai* (sinagogos) – *Beit Midrash Habad* ir *Beit Midrash Lubavich*, žr. *Ha-melitz*, 1895 m. gruodžio 27 d. (1896 m. sausio 8 d.), nr. 285, p. 8; 1902 m. sausio 6 (19) d. nr. 4, p. 4.

⁸⁶ KATZ, *Litvish: An Atlas of Northeastern Yiddish* [interaktyvus], [žiūrėta 2015 m. vasario 9 d.].

⁸⁷ KATZENELBOGEN, Uriah. *Litvakes*. In *Lite*, z. 307.

mentaliniame žemėlapyje egzistavęs įsivaizdavimas apie Biarezinos upę, kaip *Raysn* ribą, buvo LDK laikais egzistavusios ribos tarp Rusios ir Tikrosios Lietuvos, ėjusios šia upė⁸⁸, atspindys. Taigi, jei naudotume šiandienės kategorijas, tai pasakytume, kad *Raysn* – tai rytinė Baltarusija, o centrinės ir vakarinės Baltarusijos dalis XIX amžiaus žydai įvardindavo kaip *Lite*.

Po 1772 m. išryškėjusi skirtis tarp *Raysn* ir *Lite*'ės XIX a. vis stiprėjo. Kaip pavyzdį galime pateikti Šklovo rabino Israelio (1770–1839) atsiminimus apie *Kolel Prushim* steigimą. Israelis matė svarbius skirtumus tarp „Vilniaus ir *Lite*'ės bei *Zamet žemių*“ ir *Raysn*: po to, kai aplankė Valažino rabiną Haimą 1811 m. *Lite*'ėje, jis nuvyko rinkti lėšų į „*medinat Raysn*“⁸⁹. 1853 m. Vilniaus maskilis Avrahamas Dovas Lebenzonas (1794–1878) hebrajiškai rašė elegiją apraudodamas Gabrielį Yaakovą Gintsburgą (1793–1853), kuris gimė Vilniuje, vedė moterį iš garsios Vitebsko žydų šeimos ir mirė Simferopolyje. Elegija, iškalta G. Y. Gintsburgo antkapiniame paminkle skelbė: „Kaip galėjo atsitikti, kad Vilnius pagimdė, Simferopolis palaidojo, kad *Lite* išsiuntė laivą, *Raysn* jį pakrovė, ir Krymo saloje (*sic*) jis buvo sunaikintas?“⁹⁰

Kaip ir anksčiau minėti rabinai, kurie diskutavo apie „tris šalis“, taip ir laikraščiai, publikuoti hebrajų kalba, nuolat minėdavo *Raysn* kaip tokio pat taksonominio lygmens geografinę erdvę, kaip Lenkija, *Lite*, Voluinė, Ukraina ar Besarabija⁹¹. Aharonas Shteinbergas pasakojo, kad jo mokytojas, kuris buvo gimęs Vilniuje, XIX a. pabaigoje atsidūręs Dvinske (Dünaburg, Daugavpils), manė esąs tremtyje iš *Lite*'ės⁹².

Visgi atrodo, kad tokia terminija buvo būdinga žydams, kilusiems iš *Raysn* ir *Lite*'ės, o kitų regionų žydai paprastai šią erdvę traktavo kaip *Lite*. Pastarieji netgi galėdavo *Lite*'ės erdvei priskirti toliau į rytus esančias vietas, pavyzdžiui, Smolenską, kuris buvo netgi už Žydų sėslumo zonos ribų. Štai, rabinas Moshe Nahumas Yerusalimsky (1855–1916) 1890 m. *responsum*, parašytoje Voluinėje, mini „vieną asmenį iš mūsų būrio, kuris ištekino savo nekaltą dukterį už turtingo našlio iš *Lite*'ės regiono (*mahoz*), iš Smolensko miesto“⁹³.

⁸⁸ ВОРОНИН, В. Река Березина как граница между Русью и Литвой [interaktyvus], [žiūrėta 2015 m. gegužės 23 d.]. Prieiga per internetą: <<http://belhist.ru/2012/11/vasilij-voronin-reka-berezina-kak-granica-mezhdu/>>.

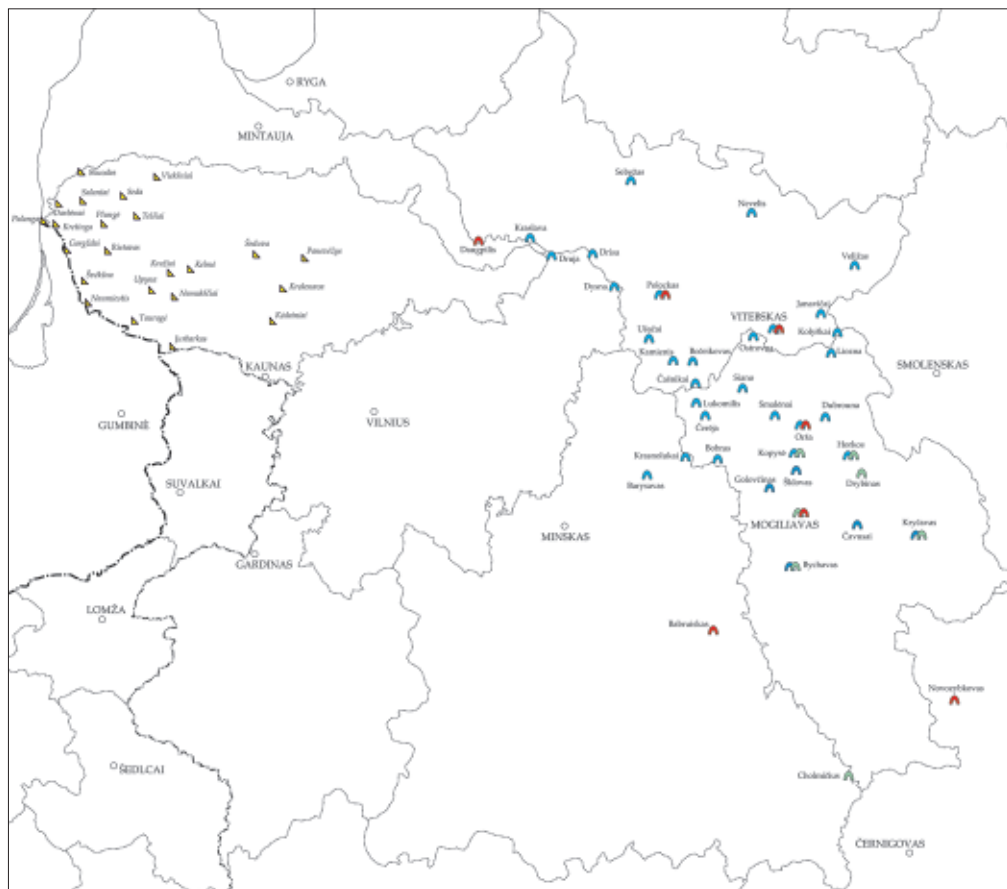
⁸⁹ Tą pačią tendenciją matome ir frazėse „ne *Lite*'ėje ir ne *Raysn*“ bei „prancūzai užkariavo *Lite* ir *Raysn* žemę“, žr. FRUMKIN, Arie Leib. *Toldot hakhamei yerushalayim*. Jeruzalė: Dfus Salomon, 1929, t. 3, p. 139–141. Taip pat žr. 1817–1819 m. laiškus, siųstus iš Palestinos, kuriuose raginama rinkti lėšas „mūsų žemėje *Lite*'ėje ir *Raysn*“: MORGENSTERN, Arie. *Geula be-derekh ha-teva: talmidei ha-gr"ā be-eretz-israel, 1800–1840*. Antrasis leidimas. Jeruzalė: Maor, 1997, p. 272.

⁹⁰ MAGGID, *Toldot mishpachat gintsburg*, p. 81, 145.

⁹¹ Žr.: YANUS, Shmuel. Druzgenik. *Ha-maggid*, 1858 m. liepos 29 d., nr. 29, p. 115 („Voluinė, *Raysn*, *Lite* ir Lenkija“); TZVI, Asher. Moskva. *Ha-maggid*, 1865 m. vasario 1 d., nr. 5, p. 34 („*Lita*, *Raysn*, Voluinė, Lenkija“); ZOTULOVSKI, Yehiel Mikhel. Laamod be-peretz! *Ha-melitz*, 1892 m. rugpjūčio 25 d. (rugšėjo 6 d.), nr. 192, p. 5 („Ukraina, *Raysn* ir Besarabija“); Mikhtavim me-eretz tzafon. *Havatzet*, 1896 m. vasario 14 d., nr. 20, p. 152 n6 („*Lita*, *Raysn* ir Lenkija“).

⁹² SHTEINBERG, Aharon. Der shevet litvakes. In *Lite*, z. 394.

⁹³ YERUSALIMSKY, Moshe Nahum. *Be'er moshe*. Jeruzalė: Mif'al Torah Hakhamei Polin, 2003, t. 1, Klil tiferet, d. 1, nr. 31, p. 303.



Erdvinės *Zamet* ir *Raysn* sampratos žydiškajame diskurse. Mėlyna spalva pažymėti Chabado minjami 1796 m. Raudona ir žalia spalva pažymėtos vietovės, kurias įvairiuose žydiškuose šaltiniuose įvardijamos kaip *Raysn*. V. Safronovo parengta kartoschema.

Zamet samprata

Jei *Raysn* buvo tapatinama su Baltarusija (nors teritorija, priskiriama šiems dviems erdėvardžiams, žydiškame ir rusiškame diskursuose skyrėsi) ir su Chabado chasidizmu, tai *Zamet* buvo traktuojama kaip erdvė, kurioje įsitvirtinę mitnagedai, o daugumą gyventojų sudarė lietuviai / žemaičiai.

Aptariamojo laikmečio žydiškuose šaltiniuose galime išžvelgti dvi *Zamet* sampratas. Viena, jau minėta anksčiau, tapatino *Zamet* su visa Kauno gubernija, taigi savo geografinę aprėptimi buvo labai panaši į tą, kurią aptinkame dar LDK laikais (*galil Zamet*). Tokią sampratą matome hebrajiškuose laikraščiuose, publikuotuose XIX a. 7-e dešimtmetyje⁹⁴.

⁹⁴ FAKHMAN, Eliezer Pinhas (iš Salantų). Mikhtavim mi-vilna. *Ha-melitz*, 1864 m. rugpjūčio 27 d. (rugsėjo 8 d.), nr. 34, p. 537; TROYB, Avraham Shimon (Kėdainių rabinas). Kol mi-pelekh kovna. *Ha-magid*, 1869 m. birželio 9 d., nr. 22, p. 9. D. M. Lipmanas teigia, kad sąvoka „*medinat Zamet*“ taikyta visai Kauno gubernijai,

Antroji *Zamet* samprata apėmė gerokai mažesnę teritoriją, kuri daugmaž atitiko Žemaičių kunigaikštystės ribas⁹⁵. Tokią išvadą darome remdamiesi šaltinių, vardijančių *Zamet* miestus, analize⁹⁶. Iš šių šaltinių matyti, kad Kaunas bei jo apskritis, taip pat Vilkmergės (Ukmergės) bei Novoaleksandrovsko (Zarasų) apskritys nebuvo traktuojamos kaip *Zamet* dalis⁹⁷. Tad galima daryti išvadą, kad labiau generalizuojančiuose svarstymuose *Zamet* tapatinama su Kauno gubernija, tuo tarpu kai susiduriame su konkrečių miestų priskirimu, ypač kai autoriai yra kilę iš Kauno gubernijos, tuomet *Zamet* suprantama siauresniaja prasme. Šis dualumas matosi ir 1913 m. publikuotų Mošės Markovičiaus knygų, skirtų Kėdainių bei Raseinių žydams, pavadinimuose, kurie turėjo paantraštes: „Kauno gubernija [*pelech*] medinat *Zamet'e*“⁹⁸

Neretai žydiškuose XIX a. šaltiniuose Kuršas buvo pristatomas kaip *Zamet* antitezė. Garsus sociolingvistas Maxas Weinreichas (1894–1969), kilęs iš Kuršo gubernijos, rašė, kad šios gubernijos žydams pasaulis buvo padalintas į Pabaltijo gubernijas (visų pirma, Kuršo guberniją bei Rygą) ir *Zamet'ą*. Visi pašaliečiai „tapdavo *zameter* (atvykusiais iš *Zamet*), net jei jie atkeldavo iš Kišiniovo ar Irkurtsko“⁹⁹. Šioje distinkcijoje labai svarbus kultūrinis aspektas. XVIII a. žydai į Kuršą dažniausiai atvykdavo iš Lietuvos, bet XIX a. imperinė valdžia uždraudė žydams keltis į Kuršo guberniją¹⁰⁰. Todėl Kurše žydai sudarė santykinai nedidelę, nuo kitų žydų bendruomenių besiskiriančią grupę, ir čia laipsniškai vyko žydų

išskyrus Novoaleksandrovsko apskritį, kur daugumą sudarė baltarusiai, žr. LIPMAN, D. M. *Le-toldot ha-yehudim be-kovna ve-slobodka*. Kėdainiai, 1934, p. 12.

⁹⁵ D. M. Lipmanas *Zamet* rytinę sieną tapatino su Nevėžio upe, žr. LIPMAN, *Le-toldot ha-yehudim be-kovna ve-slobodka*, p. 12. Lipmanas akivaizdžiai sutapatino *Zamet* su Žemaičių kunigaikštyste ir matė daug panašumų tarp šio regiono žydų ir lietuvių, kurie esą atsirado dėl „fizinės-geografinės aplinkos“ (p. 12–14). Vienas iš D. Katzo respondentų apibrėžė *Zamet* kaip nedidelę teritoriją šiaurės vakarinėje Lietuvos dalyje, kurios rytinė riba ejo pagal Telšių–Varnių liniją, žr. KATZ, *Litvish: An Atlas of Northeastern Yiddish* [interaktyvus], [žiūrėta 2015 m. vasario 25 d.].

⁹⁶ Šie miestai paprastai žydiškuose šaltiniuose įvardijami kaip esantys *Zamet'e*: Telšiai (*Telz*), Panevėžys (*Ponevezh*), Kėdainiai (*Keidany*), Jurbarkas (*Yurbrik*), Palanga (*Palonge*), Kretinga (*Kretinge*), Gargždai (*Gorzd*), Švėkšna (*Sveksna*), Plungė (*Plungian*), Darbėnai (*Drobian*), Kelmė (*Kelm*), Kražiai (*Kroz*), Salantai (*Salant*), Tauragė (*Taurogen*), Žemaičių Naumiestis (*Neystot Tavrik*), Viekšniai (*Vekšny*), Seda (Šod), Šeduva (Šadova), Nemakščiai (*Nemokšty*), Rietavas (*Ritova*), Upyna (*Upina*), Krekenava (*Krakinovo*), Skuodas (Škud). Žr.: *Ha-magid*, 1871 m. gegužės 17 d., nr. 19, p. 9; MARK, Yudl. Undzer litvisher yidish. In *Lite*, 1951, z. 439; ZALMAN, Eliyahu ben Shlomo. *Eliyahu raba*. Brin, 1802, titulinis lapas; LURIE, Avraham. *Nisyonot Avraham*. Vilnius, 1821, titulinis lapas; ZAKS, Moshe Levi. *Divrei moshe*. Vilnius, 1878, titulinis lapas; GAMZO, Yehuda Leib. Bina ba-sfarim. *Ha-melitz*, 1890 m. spalio 30 d. (lapkričio 11 d.), nr. 236, p. 7; EISENSTADT, Israel Tuviah. *Daat kdoshim*. Ed. Shmuel Viner. Sankt Peterburgas, 1897–1898, p. 163; ROGOLER, Eliyahu. *Yad eliyahu*. Varšuva, 1900, titulinis lapas; SHAPIRO, Shaul. *Hemdat shaul*, Odesa, 1903, p. 3; ZVADIYAH, Moshe Yaakov. *Me-ein gamin*, d. 2–3: Bilgorai, 1909; d. 4: Piotrków, 1914, tituliniai puslapiai.

⁹⁷ Apie Novoaleksandrovską (Zarasus) žr. 94 išnašą. Vilkmergėje (Ukmergėje) gimęs Y. H. Lipshitzas niekada nesakė, kad šis miestas yra *Zamet'e*; tuo tarpu Kėdainiai ir Raseiniai visuomet lokalizujami *Zamet'e*, žr. LIPSHITZ, *Zikhron yaakov*, t. 2, p. 15, 46, 61, 63. Kaunas jo tekstuose taip pat nepriskiriamas *Zamet* (ten pat, p. 175).

⁹⁸ MARKOVICH, Moshe. *Le-korot ir keydan ve-rabaneiha*. Varšuva, 1913, titulinis puslapis; *idem*, *Le-korot ir rosiyen ve-rabaneiha*. Varšuva, 1913, titulinis puslapis.

⁹⁹ WEINREICH, Max. *Dos kurlender yidish*. In WEINREICH, Max. *Staplen*. Berlynas: Vostok, 1923, z. 195.

¹⁰⁰ Apie Kuršo žydų istoriją žr. ГЕССЕН, Юрий. Евреи в Курляндии (XVI–XVIII в.). *Еврейская старина*, 1914, no. 7, c. 145–162, 365–384.

akultūracija į aukštąją – vokišką – Pabaltijo gubernijų kultūrą. Anot M. Weinreicho, „vienas iš *Zamet* žydų trūkumų buvo tas, kad jie kalbėjo primityvia jidiš“, palyginti su ta germanizuota jidiš, kurią vartojo Kuršo žydai¹⁰¹. Santykiai tarp šių dviejų regionų žydų nebuvo idealūs. Iš Ukmergės kilęs žydas taip rašė 1881 m.: „Kuršo žydų širdyse nepakanta *Lite*’ės ir *Zamet* žydams buvo perduodama iš kartos į kartą.“¹⁰² Be to, M. Weinreichas minėjo, kad Kuršo žydai bendratikius iš kitų regionų vadindavo „*zameter* kiaulės“¹⁰³. Tas atsiribojimas matomas ir religijos srityje. Iš *Zamet* kilę žydai didžiausiam Kuršo gubernijos mieste Liepojoje (Libau, Liepāja) 1875 m. įkūrė atskirą sinagogą, kuri buvo pavadinta *Beit Midrash Zamet*. Tuomet senesnioji sinagoga buvo pervadinta *Beit Midrash Kurland*¹⁰⁴.

Tiesa, riba tarp *Zamet* ir Kuršo ne visuomet buvo aiški ir nebūtinai sutapo su gubernijų riba. Štai, Palanga, XIX a. pradžioje prijungta prie Kuršo gubernijos, paprastai buvo traktuojama kaip *Zamet* dalis¹⁰⁵. Be to, žydai, gyvenę pietrytinėje Kuršo gubernijos dalyje palei Dauguvos upę tarp Jacobstadto (Jėkabpils) ir Friedrichstadto (Jaunjelgava), teigė nesantys „nei kuršiečiai, nei litvakai, bet esantys viduryje [*a tsvishn-min*]“¹⁰⁶.

Zamet geografinis vaizdinys liko ryškus ir vėlesniais metais. Kai XX a. 4-e dešimtmetyje D. M. Lipmanas pradėjo publikuoti knygas hebrajų kalba, skirtas žydų istorijai, Lietuvoje jis ieškojo erdvėvardžių, kurie, jo supratimu, tinkamai apibūdintų šį regioną, ir sukūrė naują terminą – „*Lite-Zamet*“ (pirmasis terminas vartotas siauresnioja prasme – žr. toliau), kuris apibrėžė naujos valstybės teritoriją¹⁰⁷.

Siauresnioji *Lite* samprata

Po to, kai aptarėme *Raysn* ir *Zamet* sampratas žydiškajame diskurse, tapo akivaizdu, kad *Lite* siauresnioja prasme – tai, vartojant šiandienę terminologiją, rytinė ir pietinė etninės Lietuvos bei centrinė ir vakarinė Baltarusijos dalys. Taigi, ji labai panaši į LDK laikais egzistavusią *Lithuania Propria* (Tikroji Lietuva) sampratą, į kurią, kaip rašoma istoriografijoje, greta etninių lietuvių žemių dar pateko ir XIII a. prijungtos „mišriai gyvenamos teritorijos“¹⁰⁸. Tikėtina, kad ši – siauresnioji – *Lite*’ės samprata egzistavo ir LDK laikais.

¹⁰¹ WEINREICH, Dos kurlender yidish, z. 195.

¹⁰² EFRAIM son of Yeshayahu Rafael. Liboy. *Ha-levanon*, 1881 m. balandžio 8 d., nr. 36, p. 286.

¹⁰³ WEINREICH, Dos kurlender yidish, z. 218.

¹⁰⁴ EFRAIM son of Yeshayahu Rafael. Liboy. *Ha-levanon*, 1881 m. balandžio 8 d., nr. 36, p. 286. Žr. HAGER, Ester. Liepāja. In *Pinkas hakehilot: latviyah ve-estoniyah*, p. 173.

¹⁰⁵ See, e.g., *Ha-magid*, 1871 m. gegužės 17 d., nr. 19, p. 9; MARK, Undzer litvisher yidish. In *Lite*, z. 439.

¹⁰⁶ RIVKIN, B. Di kurlender litvakes. In *Lite*, z. 407.

¹⁰⁷ LIPMAN, *Le-toldot ha-yehudim be-kovna ve-slobodka*, p. 1–3.

¹⁰⁸ „<...> žemės kairiajame Nemuno intakų upyne su Svisločiaus upė, Naugarduko, Valkavisko, Slanimo, Zditovo, Gardino miestais, taip pat Minskas ir žemės prie Berezinos upės, Dniepro ir Sožo aukštupio, buvusios Turovo, Pinsko, Klecko kunigaikštysčių žemės, ežeringas kraštas tarp Dysnos ir šiaurės Dauguvos su Braclavo (Breslaujos) miestu prie Duverto ežero“ (turėtų būti ne šiaurės Dauguva, bet Dauguva), žr. KIAUPIENĖ, Jūratė. Teritorijos administracinė valstybės erdvės pertvarka. Iš *Lietuvos istorija*, t. IV: *Naujieji horizontai: dinastija, visuomenė, valstybė. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1386–1529 m.* Vilnius: Baltos lankos, 2009, p. 62. Taip pat žr. НАСЕВИЧ, Вячаслаў. Русь. Iš *Вялікае княства Літоўскае. Эцыклапедыя ў двух тамах*. Мінск: «Беларуская энцыклапедыя», 2006, с. 522.

Pietuose ši siauriau suprantama *Lite* ribojosi su Voluine. Viena hebrajiško laikraščio autorė, 1894 m. aprašydama gimtąją Voluinę, įtraukė į ją „Polesę iki sienos su *Lite* Pinske“¹⁰⁹. Dauguma šios *Lite*’ės žydų buvo mitnagedai, taigi artimesni *Zamet* nei *Raysn* žydams. Rabinas E. D. Rabinovich-Teumimas XIX–XX a. sandūroje rašė: „(*Raysn*) žmonių prigimtis gerokai skiriasi nuo *Zamet* ir *Lite*’ės žmonių prigimties, jų keliai nėra mūsų keliai.“¹¹⁰ Kita vertus, *Zamet* žydai nesijautė jaukiai *Lite*’ėje. 1893 m. iš Panevėžio į Myrių atvykęs E. D. Rabinovich-Teumimas *Lite* ir *eretz Zamet* traktavo kaip atskiras šalis¹¹¹. Rabinas Yehuda Leibas Ha-Cohenas Maimonas aprašė, kaip „*Zamet* sūnus“ jautėsi svetimas Nesvyžiuje, *Lite*’ėje¹¹². Kražių rabinas Zeevas Volfas Turbovichius net traktavo konfliktą, kilusį dėl *Musar* Slobodkės ješivoje, kaip konfliktą tarp *Zamet*’o ir *Lite*’ės rabinų¹¹³.

Greta mitnagedų būta *Lite*’ėje ir chasidų, kurie paprastai priklausė vietinėms dinastijoms. Stipriausia dinastija chasidizme buvo Karlin-Stolin ir didžiausią įtaką ji turėjo Voluinėje, tuo tarpu *Lite*’ėje dauguma chasidų buvo vietinių dinastijų iš Lachavičių, Koidanovo, Kobrino ir Slanimo, kurios priklausė „Karlino mokyklai“¹¹⁴. Šios penkios dinastijos gali būti apibūdintos kaip lietuviškasis chasidizmas, o Chabadas, kuris paprastai traktuojamas kaip artimas litvakiškajam judaizmui, beveik neturėjo jokios įtakos siauriau suprantamoje *Lite*’ėje.

Lite žydų politinių partijų pavadinimuose bei programose

XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje *Lite* buvo ta erdvė, kur formavosi modernūs žydų politiniai judėjimai. Paprastai išskirtinis *Lite*’ės vaidmuo šiam procesui siejamas su tuo, kad daugiausiai šio regiono pobūdis trukdė asimiliacijos bei akulturacijos procesams, o mitnagedų dominavimas esą palengvino žydiškos apšvietos (*haskalos*) sklaidą XIX a. viduryje, nes žydai šiame regione nebuvo taip atskirti nuo modernių idėjų, kaip tai atsitiko chasidiškuose regionuose. Anot istoriko Ezra’os Mendelsohno, „*haskalos* vaikai tapo modernios žydų politikos pradininkais“¹¹⁵. Labai taikliai, mūsų supratimu, tą situaciją apibūdino Davidas E. Fishmanas:

Modernūs, mokantys rusų kalbą žydai Lietuvoje neturėjo galimybės integruotis į rusų visuomenę, kaip tai atsitiko Sankt Peterburge ir Maskvoje, jau vien dėl to, kad

¹⁰⁹ SCHREIBMAN, Sarah. Polna. *Ha-melitz*, 1894 m. gegužės 27 d. (birželio 8 d.), nr. 121, p. 3. Polesė retai minėta žydiškuose šaltiniuose; tokio paminėjimo pavyzdžiu gali būti Liadų rabino Sh. Zalmano 1807 m. laiškas, kuriame sakoma: „*Medinat Lite*’ėje, Rusioje, ir Polesėje, ir kituose kraštuose“, žr. *Igrot kodesh me-et k”k admo”r ha-zaken*, p. 132.

¹¹⁰ Rabino Eliyahu Davido Rabinovich-Teumimo laiškas. In KUK, Avraham Itzhak Ha-Cohen. *Eder ha-yakar ve-ikvei ha-tzon*. Jeruzalė: Mosad HaRav Kuk, 1967, p. 80.

¹¹¹ ALBERT, Shlomo. *Aderet eliyahu: toldot hayav shel oto tzadik rabi Eliyahu David Rabinovich-Teumim*. Jeruzalė, 2003, p. 174.

¹¹² MAIMON, Yehuda Leib Ha-Cohen. Pirkei zikhronot al ha-tzionut. *Ha-tzofe*, 1953 m. spalio 30 d., p. 4.

¹¹³ TURBOVICH, Zeev Volf. Lema’an ha-shalom. *Ha-Melitz*, 1897 m. rugsėjo 4 (16) d., nr. 201, p. 5. Iš tiesų laišką, nukreiptą prieš *Musar* studijas ješivoje, pasirašė Panevėžio, Merkinės, Jonavos, Vieکشnių, Rietavo, Kuršėnų bei Kelmės rabinai, žr. Lema’an da’at. *Ha-melitz*, 1897 m. birželio 27 d. (liepos 9 d.), nr. 143, p. 3.

¹¹⁴ RABINOWITSCH, Wolf. *Ha-hasidut ha-lita’it mi-reshita ve-ad yameinu*. Jeruzalė: Bialik Institute, 1961.

¹¹⁵ MENDELSON, Ezra. *The Jews of East Central Europe Between the World Wars*. Bloomington: Indiana University Press, 1983, p. 22.

Vilniuje bei Kaune rusų bendruomenė buvo labai maža. Tuo pačiu metu Lietuvoje žydų inteligentijos bei buržuazijos atstovai, išmokdami rusų kalbą, negalėjo integruotis į lenkų visuomenę, kaip padarė žydų buržuazija Varšuvoje. Taip Lietuvoje gyvenantys žydai, atsidūrę tarp religinio tradicionalizmo ir asimiliacijos, atsisakė pirmojo, tačiau nepriėmė ir antrosios galimybės. Tad tautinių ir socialistinių judėjimų sklaidos bei antisemitizmo pakilimo Rytų Europoje laikotarpiu Lietuvos žydai buvo pasirengę jungtis į šiuolaikinius žydų politinius judėjimus¹¹⁶.

Tačiau šio politinio veikimo rėmai buvo ne atskiri regionai, bet visa Rusijos imperija.

Labiausiai „lietuviškas“ iš visų žydų politinių grupių buvo darbininkų judėjimas, pradėjęs formuotis XIX a. 9-e dešimtmetyje Vilniuje, o 10-ajame dešimtmetyje pasiekęs ir Minską, Balstogę bei kitus *Lite*’ės miestus¹¹⁷. 1897 m. šis judėjimas virto socialdemokratinė marksistinė partija¹¹⁸. Oficialus partijos pavadinimas, dėl kurio buvo apsispręsta 1897 m., buvo Bundas – Visuotinė Rusijos ir Lenkijos žydų darbininkų sąjunga. Erdvėvardis Lenkija partijos pavadinime atsirado todėl, kad jos steigėjai atsižvelgė į lenkų socialistų poziciją ir pripažino, kad Lenkija yra savarankiškas kraštas, kuris nėra Rusijos dalis. IV partijos kongrese 1901 m. partijos pavadinimas buvo pakeistas, pridodant erdvėvardį *Lite*: Visuotinė Lietuvos (*Lite*’ės), Rusijos ir Lenkijos žydų darbininkų sąjunga. Lietuva buvo paminėta pirmoji dėl to, kad būtent čia buvo šios partijos kūrimosi pradžia¹¹⁹. Diskusijų metu *Lite* buvo priešinama kitiems regionams: „Delegatai priešinosi (tam, kad būtų pridėtas erdvėvardis *Lite*), nes kai Bundas išplės savo veiklą naujose teritorijose, tai (partijos pavadinime) reikės pridėti *Voluinėje, Podolėje etc.*“¹²⁰ Taigi, *Lite* Bundo pavadinime buvo suprantama platesniąja prasme – tai teritorija, kuri nėra Lenkija, Voluinė, Podolė ar Rusija (apibrėžiant pastarąją kaip pietinę Žydų sėslumo zonos erdvę – šiandienę Ukrainą).

Lite, arba, vartojant oficialią rusišką terminologiją, Šiaurės vakarų kraštas, buvo Bundo lopšys. Garsi rusų revoliucionierė Vera Zasulič netgi vadino Bundo vadovus „Minsko-Vilniaus tėvynės *patriotais*“¹²¹. Iš tiesų *Lite* kartu su Ryga ir Kuršu anuomet dažnai buvo traktuojama kaip „Bundo regionas“¹²², o „Pietūs“ Bundo lyderių suvokime buvo nauja ir

¹¹⁶ FISHMAN, David E. Nuo *šadlanų* iki masinių partijų: žydų politiniai judėjimai Lietuvoje. In *Lietuvos žydai. Istorinė studija*. Sudarė Vladas Sirutavičius, Darius Staliūnas, Jurgita Šiaučiūnaitė-Verbickienė. Vilnius: Baltos lankos, 2012, p. 269.

¹¹⁷ MISHKINSKY, Moshe. Regional Factors in the Formation of the Jewish Labor Movement in Czarist Russia. In *Essential Papers on Jews and the Left*. Edited by Ezra Mendelsohn. New York: New York University Press, 1997, p. 78–100.

¹¹⁸ Apie ankstyvąją Bundo istoriją žr.: MENDELSON, Ezra. *Class Struggle in the Pale: The Formative Years of the Jewish Worker's Movement in Tsarist Russia*. Cambridge: Cambridge University Press, 1970; TOBIAS, Henry J. *The Jewish Bund in Russia: From its Origin to 1905*. Stanford: Stanford University Press, 1972; FRANKEL, Jonathan. *Prophecy and Politics: Socialism, Nationalism, and the Russian Jews, 1862–1917*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981, p. 171–257.

¹¹⁹ Plačiau žr.: LEVIN, Vladimir. Lithuanians in Jewish Politics of the Late Imperial Period. In *A Pragmatic Alliance: Jewish-Lithuanian Political Cooperation at the Beginning of the Twentieth Century*. Edited by Vladas Sirutavičius, Darius Staliūnas. Budapest: Central European University Press, 2011, p. 80–82.

¹²⁰ *Бунд: документы и материалы, 1894–1921*. Сост. Ю. Н. Амятов, et al. Москва: РОССПЕИ, 2010, с. 177.

¹²¹ Cituojama pagal FRANKEL, *Prophecy and Politics*, p. 213.

¹²² Apie šį terminą žr. MISHKINSKY, *Regional factors*, p. 85–86.

kitokia veiklos erdvė. Lenkija irgi buvo Bundo veiklos arealas, bet jos atskirumas visuomet buvo aiškiai reflektuojamas.

Kitos žydų socialistinės partijos naudojo panašius erdvėvardžius kaip ir Bundas. 1905–1907 m. pagrindiniu Bundo konkurentu „žydų gatvėje“ buvo Sionistinė socialistų darbininkų partija¹²³. Po drastiško narių skaičiaus sumažėjimo ir dezorganizacijos 1908 m. pradžioje šios partijos centro komitetas nusprendė „organizaciniu požiūriu veiklą sutelkti trijuose regionuose: Lenkijoje, Lietuvoje ir Pietuose“¹²⁴. Organizacinė Žydų socialistų darbininkų partija (žinoma trumpiniu SERP) 1906–1907 m. savo veiklą organizavo trijuose regionuose: pietiniame, pietvakariniame ir Lietuvos, arba Vilniaus. Pastaroji apygarda apėmė partijos skyrius Vilniuje, Ukmergėje, Kaune, Pinske, Adutiškyje bei Minske¹²⁵.

Žydų socialistų demokratinė darbininkų partija *Poalei-Zion* buvo mažiausia tarp keturių socialistinių partijų, veikusių 1906–1907 m., o jos organizacinė struktūra buvo gana chaotiška. Vilniaus-Minsko apygarda buvo tik kartą paminėta partijos dokumentuose, ir tikėtina, kad partijos kongresas 1907 m. rugpjūčio mėnesį planavo įkurti Lietuvos apygardą, kurioje turėjo būti sujungti Vilniaus, Minsko ir Balstogės skyriai¹²⁶. 1909 m. Lietuvos apygarda su centru Pinske buvo sukurta ir gyvavo iki 1915 m.¹²⁷

Visais šiais atvejais, jei buvo kalbama apie *Lite'ę*, tai apie platesniąją jos sampratą, t. y. apie Šiaurės vakarų kraštą. Kita vertus, būtent XX a. pradžioje žydiškajame diskurse, pirmiausia, susijusiam su kairiosios pakraipos politiniais judėjimais, vis dažniau matome tendenciją, kai *Lite* nebematoma kaip integralus regionas. Kai Bundas 1903 m. atsiskyrė nuo Rusijos socialdemokratų darbininkų partijos (RSDDP), tai pastaroji įsteigė struktūrą, kuri turėjo veikti tarp žydų darbininkų „Bundo regione“, tačiau ji susidėjo iš dviejų dalių – Šiaurės vakarų komiteto su centru Minske ir Polesės su centru Gomelyje¹²⁸. Žydų teritorialistų organizacija, kuri nuo sionistų judėjimo atsiskyrė 1905 m. planavo *Lite'ės* erdvėje steigti du padalinius: vieną Gardino, Vilniaus bei Kauno gubernijoms su centru Balstogėje; kitą – Minsko, Mogiliavo bei Vitebsko gubernijoms su centru Minske¹²⁹. Pagrindinė žydų liberalios pakraipos partija – Žydų tautos grupė – prieš rinkimus į III Dūmą rengė pasitarimus dviejose vietose: atstovai iš Vilniaus, Gardino, Kauno bei Vitebsko gubernijų rinkosi Vilniuje;

¹²³ Plačiau apie šią partiją žr.: GUTERMAN, Aleksander. *Ha-miflagah ha-tzionit-sotzialistit be-rusiyah (s.s.) ba-shanim 1905–1906*. Tel Avivas, 1985; LEVIN, Vladimir. *Mi-mahapekchah le-milhamah: ha-politikah ha-yehudit ba-imperiyah ha-rusit, 1907–1914*. Jeruzalė: The Zalman Shazar Institute, (bus publikuota 2016), p. 247–253.

¹²⁴ *Uzbekistano Centrinis valstybės archyvas*, f. I-461, ap. 1, b. 1010, l. 23 (mikrofilmas: *Centrinis žydų tautos istorijos archyvas Jeruzalėje*, HM2/8257.1).

¹²⁵ *Folksstime*, 1907 m. kovo 16 d., nr. 5, z. 67. Plačiau apie šią partiją žr.: GREENBAUM, Avraham. *Tnu'at „ha-tehiyah“ („Vozrozhdenie“) ve-mifleget ha-po'olim ha-yehudit-sotzialistit: mivhar ktavim*. Jeruzalė, 1988; LEVIN, V. *Mi-mahapekchah le-milhamah*, p. 232–237.

¹²⁶ MINTZ, Matityahu. *Veidat krakov shel mifleget ha-po'olim ha-sotzial-demokratit ha-yehudit po'alei-tzion be-rusiyah (ogust 1907): te'udot*. Tel Avivas: Tel Avivo Universitetas, 1979, p. 82, 104–106.

¹²⁷ GERSHENZON, A. Der litvisher rayon-komitet (1909–1915). In *Yidisher arbeter pinkos*. Sudarytojas Zrubavel. Varšuva, 1927, z. 305–312.

¹²⁸ FRANKEL, *Prophecy and Politics*, p. 254; KIRZHNITS, Avrom. *Der yiddisher arbiter: khrestomatie*. Maskva, 1925, t. 2, d. 1, p. 40–44.

¹²⁹ *Centrinis sionistų archyvas*, A3/24, l. 7.

o Minsko, Mogiliavo bei Černigovo gubernijų delegatai susitiko Gomelyje¹³⁰. Sionistai, organizuodami lėšų rinkimą, *Lite'ę* taip pat padalijo į dvi dalis: į „Vilnių ir Lietuvą“ bei „Baltarusiją (Vitebską, Gomelį“)¹³¹.

Suprantama, kad toks geografinis organizacinių struktūrų padalijimas galėjo būti susijęs su kokiomis nors techninėmis aplinkybėmis (pavyzdžiui, logistika), bet kartu negalima nematyti to, kad XX a. pradžioje vis dažniau *Lite* nebebuvo suvokiama kaip vientisa erdvė. Ji žydiškame mentaliniame žemėlapyje vis labiau „skilo“ į vakarinę ir rytinę dalį ir vis stipriau matėsi Gomelio kaip svarbaus regioninio centro vaidmuo. „Rytinė“ dalis buvo panaši į erdvę, kuri rusiškame diskurse buvo apibūdinama kaip baltarusiškos gubernijos, o „vakarinė“ – į vadinamąsias lietuviškas gubernijas, nors nebuvo tikslus jų atitikmuo. Nė viena iš įtakingesnių žydų politinių grupių netraktavo lietuvių tautinio judėjimo kaip svarbaus veiksnio ir „nematė“ lietuvių modeliuojamos „etnografinės Lietuvos“. Visgi etninėje Lietuvoje būta žydų visuomenės veikėjų, kurie XX a. pradžioje pradėjo žiūrėti į lietuvius kaip į sąjungininkus, tad teoriškai čia galėjo klostytis situacija, kai „žydų gatvė“ „pamatys“ ir *lietuviškąją* Lietuvą.

Žydai ir lietuvių „tautinė teritorija“

Vaad Lita įkūrimas 1623 m. gali rodyti, kad LDK žydai matė save kaip atskirą žydų tautos grupę¹³². Nors, kita vertus, skirtis tarp Lenkijos ir Lietuvos žydų buvo neaiški. Štai, „Lenkijos kongregacija“ Amsterdame, egzistavusi 1660–1673 m., meldėsi pagal Lietuvos žydų bendruomenėje nusistovėjusią tvarką (*nusah Lita*)¹³³. XIX a. viduryje pasitaikydavo atvejų, kai žydai iš istorinės Lietuvos prisistatydavo kaip Lenkijos žydai¹³⁴. Tačiau XX a. pradžioje jie jau suvokė save kaip Rusijos žydus¹³⁵ ir neretai tapatinosi su rusiškąja kultūra.

Tokiu būdu, kaip jau minėta, natūrali geografinė modernios žydų politinės veiklos erdvė buvo visa Rusijos imperija, bet ne atskiri jos regionai. Sėslumo zonoje, skirtingai nei Lenkijos Karalystėje, žydų akulturacija vyko į rusišką kultūrą, nes ukrainiečių, baltarusių ar lietuvių kultūros buvo suvokiamos kaip neprestižinės, valstietiškos. Svarbiausias žydų politinių veikėjų tikslas buvo apginti žydų interesus. Jie tikėjosi tai sėkmingiau padaryti daugiatautėje imperijoje, o ne, jų požiūriu, mažuose tautiniuose vienetuose.

¹³⁰ Еврейская народная группа. Резолюции областных совещаний по вопросам, связанным с предстоящей избирательной кампанией. Санкт Петербург [1907]. Daugiau apie šią grupę žr. LEVIN, V. *Mi-mahapekhhah le-milhamah*, p. 143–166.

¹³¹ Maskvos suvažiavimo sprendimai, *Centrinis sionistų archyvas*, A24/104.

¹³² ZAJKA, Vital. The Self-Perception of Lithuanian-Belarusian Jewry. Iš *Polin. Studies in Polish Jewry*, 2001, vol. 14, p. 21. Taip pat žr. CIEŚLA, Sharing a Commonwealth – Polish Jews or Lithuanian Jews?

¹³³ ROSMAN, Moshe. Samkhuto shel vaad arba arazot mi-hutz le-folin. *Bar-Ilan* 24–25, 1989, p. 19–20; CIEŚLA, Sharing a Commonwealth – Polish Jews or Lithuanian Jews?, p. 44.

¹³⁴ BARTAL, Israel. *The Jews of Eastern Europe, 1772–1881*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2005, p. 2.

¹³⁵ LEDERHENDLER, Eli. Did Russian Jewry Exist prior to 1917? In *Jews and Jewish Life in Russia and the Soviet Union*. Edited by Yaacov Ro'I. Ilford: Frank Cass, 1995, p. 15–27.

Labai gerai didesnės dalies žydų politikų požiūrį į lietuvių ir panašių nedominuojančių tautinių grupių nacionalizmą keliamus tautinės teritorinės autonomijos postulatus atspindi vieno iš Rusijos sionistų lyderių Vladimiro (Zeev) Žabotinskio 1906 m. tekstas. Jo politinis kredo numatė Rusijos imperijos demokratizavimą ir lygių pilietinių, taip pat ir tautinių teisių (personalinės autonomijos pavidalu) žydams iškovojimą. Reikalaudamas teisių žydams, V. Žabotinskis negalėjo nepaisyti ir kitų tautinių judėjimų, visų pirma – lenkų, politinių siekių. Taigi, jis buvo priverstas paremti Lenkijos Karalystės autonomijos reikalavimą, tačiau tos autonominės teritorijos savarankiškumas buvo minimalus, be to, jis iškėlė reikalavimą, kad „Rusijos piliečiai jaustųsi kaip namie visoje Rusijoje“. Reali Lenkijos autonomija, anot V. Žabotinskio, būtų „mums nenaudinga“, nes ji padalytų „Rusijos žydų organizmą“. Šio sionistų veikėjo požiūrį į tautines teritorines autonomijas gerai atskleidžia šis sakinytis: „Tegu būna pilna Lenkijos, Lietuvos, Žemaitijos (Жмудь) bei Čiudės (Чудь) autonomija, bet prieš tai visoje Rusijos imperijoje turi būti užtikrintos lygios visų tautų teisės.“¹³⁶ Dviejų paskutiniųjų erdvėvardžių / etnonimų¹³⁷ – „Жмудь“ ir „Чудь“ – paminėjimas buvo parinktas dėl jų sąskambio ir dėl to, kad būtų pademonstruotas tariamas tokių reikalavimų absurdiškumas, nes terminas „Чудь“ buvo minimas viduramžių Rusios kronikose ir taikytas šiaurėje gyvenusioms ugrofinų gentims; plačiai paplitęs etimologinis aiškinimas siejo šį terminą su rusišku žodžiu „чудной“ (keistas). Taigi, viename sakinyje greta Lenkijos, kurios autonomijos klausimą daugelis Rusijos liberalių jėgų pripažino kaip teisėtą, pastatydamas Žemaitiją, kurios autonomijos idėjos niekas nekėlė, ar neegzistuojančią Čiudę, V. Žabotinskis šaipėsi iš tautinės autonomijos idėjos. Jam, kaip ir daugumai kitų žydų nacionalistų, priimtina buvo personalinės autonomijos idėja, akivaizdžiai labiau atitinkanti žydų poreikius. Tiesa, reikia pažymėti, kad V. Žabotinskis buvo vienas iš Helsinkio programos, kurią sionistai patvirtino 1907 m. ir kuri numatė ne tik personalinės autonomijos žydams, bet ir teritorinės autonomijos imperijos regionams reikalavimus, kūrėjų¹³⁸.

Aršiausi sionistų oponentai „žydų gatvėje“ liberalai integracionalistai taip pat buvo susirūpinę žydų padėtimi tuo atveju, jei imperijoje atsirastų tautinės-teritorinės autonomijos. Jų politinės partijos – Žydų tautos grupės – programa taip pat reikalavo garantijų, kad bus apgintos mažumų teisės tuose imperijos regionuose, kurie gaus teritorinę autonomiją. Čia taip pat buvo paaiškinta, kad „Šiaurės vakarų regione“ greta žydų gyvena „nedraugiški“ lietuviai, o tas nedraugiškumas kyla dėl to, kad žydai nemoka lietuvių kalbos (tas pats buvo pasakyta apie lenkus)¹³⁹.

Tad sunku tikėtis, kad žydiškajame mentaliniame žemėlapyje būtų įsitvirtinusi *lietuviškoji* Lietuvos samprata. Į lietuvius žydai paprastai žiūrėjo kaip į neišsivysčiusią, necivilizuotą, žemos kultūros etninę grupę¹⁴⁰. Todėl iki Pirmojo pasaulinio karo nebuvo jokios

¹³⁶ ЖАБОТИНСКИЙ, Владимир. Автономия Польши. Хроника еврейской жизни, 1906, № 18, с. 16–19.

¹³⁷ XIX a. rusų kalboje terminas „Жмудь“ galėjo būti vartojamas tiek kaip etnonimas, tiek ir kaip erdvėvardis.

¹³⁸ Žr. LEVIN, D. *Mi-mahapekchah le-milhamah*, p. 132.

¹³⁹ *Первый учредительный съезд еврейской народной группы*. Санкт Петербург, 1907, с. 4, 17.

¹⁴⁰ Laiškas nuo Sąjungos už lygias Rusijos žydų teises Novoaleksandrovsko (Zarasų) skyriaus adresuotas šios partijos Centro biurui (po 1905 m. rugsėjo 10 d.), *Rusijos valstybės istorijos archyvas* (toliau – RVIA), f. 1565, ap. 1, b. 104, l. 7; 1905 m. rugsėjo 7 d. laiškas nuo tos pačios organizacijos Panevėžio skyriaus centro biurui,

žydų akulturacijos į lietuvių kultūrą, ką liudija ir jau minėtas faktas apie labai mažą žydų skaičių, kuriems lietuvių kalba buvo gimtoji. Dar viena iliustracija, liudijanti tokį požiūrį, yra tas faktas, kad anuomet jidiš ir hebrajų kalbose dar nebuvo nusistovėjęs lietuvius identifikuojantis etnonimas. Štai, iš Kauno kilęs Avrahamas Moshe Luntzas (1854–1918) 1874 m. laiškuose, rašytuose iš Palestinos ir adresuotuose hebrajiškai leistam laikraščiu Galicijoje, negalėjo rasti termino, apibūdinančio lietuvių kalbą, tad pavadino ją „kalba, kurią vartoja *Zamet žemės (eretz) valstiečiai*“¹⁴¹. Žydų spauda, leista jidiš kalba, XX a. pradžioje lietuvių įvardijimui vartojo skirtingus terminus – „litvines“ (perimtas iš lenkų kalbos) ir „litovces“ (perimtas iš rusų kalbos)¹⁴². Nors iš dalies tokią įvairovę galima paaiškinti tuo, kad jidiš kaip bendrinė kalba dar tik formavosi, tačiau tuo pat metu tai liudija, kad „žydų gatvėje“ lietuviai matyti kaip nereikšmingas veiksnys.

1905 m. revoliucija šiek tiek pakoregavo tą situaciją. Lietuvoje tuomet, kaip žinia, vyko ne tik socialiniai protestai, bet ir tautinė revoliucija, įtraukusi ne tik inteligentiją, bet ir valstiečius, be to, lietuvių tautinio judėjimo lyderiai buvo aktyvūs rinkimų į Rusijos Dūmas metu. Nenuostabu, kad visa ši veikla neliko nepastebėta ir „žydų gatvėje“. Per spaudą žydai buvo supažindinti su lietuvių tautinio judėjimo programa, taip pat ir su lietuvių siekiu iškovoti teritorinę autonomiją, remiantis „etnografinės Lietuvos“ ribomis¹⁴³, ar su lietuvių inteligentijos pastangomis supažindinti Vakarų visuomenes apie lietuvių reikalavimus¹⁴⁴.

Daugiau simpatijų lietuviams buvo galima tikėtis socialdemokratiname žydų judėjime, juolab kad būta ilgametės lietuvių ir žydų socialdemokratų bendradarbiavimo tradicijos¹⁴⁵. Šia prasme 1906 m. antrojoje pusėje būta svarbių įvykių, kai nusprendė susijungti Lietuvos socialdemokratų partija ir Socialdemokratų partija Lietuvoje (buvusioji Lenkijos socialistų partija Lietuvoje). Antrosios partijos gretose buvo ir žydų socialdemokratų, kurie tapo naujos jungtinės partijos nariais¹⁴⁶. Tam, kad naujoji partija sulauktų paramos „žydų gatvėje“, ji pradėjo laikraščiu jidiš kalba „Socialistisches flugblatt“ („Socialistinis lapelis“, 1906–1907 m.) bei „Arbeyter shtime fun Lite“ („Lietuvos darbininkų balsas“, 1907) leidybą. Pirmasis laikraštis buvo platinamas net 5 000 egzempliorių tiražu¹⁴⁷. Žinia, kurią siuntė šie du laikraščiai savo skaitytojams, buvo gana aiški: egzistuoja atskiras kraštas, vadinamas Lietuva, kuris nuo kitų Rusijos imperijos regionų skiriasi ekonominiu išsivystymu, kultūra,

RVIA, f. 1565, ap. 1, b. 114, l. 2 (nors laiško autorius pripažino, kad lietuvių tautinis judėjimas paskutiniu metu sustiprėjo, bet akivaizdžiai nelaikė jo reikšminga politine jėga).

¹⁴¹ LUNTZ, Avraham Moshe. Masa be-eretz pleshet. *Ivri Anokhi*, 1874 m. birželio 5 d., nr. 25, p. 5. Tame tekste lietuvių vartojama kalba buvo priešinama rusų ir lenkų kalboms.

¹⁴² Žr., pavyzdžiui, Bundo laikraštį *Folkstsaytung* 1907 m., nr. 273, 277, 284.

¹⁴³ Проект автономии Литвы. *Свободное слово*, 1906, № 2.

¹⁴⁴ Dos litvishe informatsions-biuro. *Vilner vochenblatt*, 1912, nr. 27.

¹⁴⁵ SABALIŪNAS, Leonas. *Lithuanian Social Democracy in Perspective, 1893–1914*. Durham and London: Duke UP, 1990, p. 53, 102–104, 152; ZIMMERMAN, Joshua. *Poles, Jews and the Politics of Nationality: the Bund and the Polish Socialist Party in Late Imperial Russia, 1892–1914*. Madison: University of Wisconsin Press, 2004, p. 87–88, 96–97, 112–113; LEVIN, V. Lithuanians in Jewish Politics, p. 84–88.

¹⁴⁶ Istoriografijoje teigiama, kad 1907 m. iš 2 310 Lietuvos socialdemokratų partijos narių 380 buvo žydai, žr. SABALIŪNAS, *Lithuanian Social Democracy in Perspective*, p. 103.

¹⁴⁷ VIDMANTAS, Edvardas. *Lietuvos darbininkų periodinė spauda 1895–1917*. Vilnius: Mintis, 1979, p. 63.

etnografinė sandara¹⁴⁸, todėl jam turi būti suteikta autonomija¹⁴⁹. Susijungusi partija skelbė, kad jos veikla apima visą Kauno guberniją, tą Suvalkų gubernijos dalį, kur lietuviai sudaro daugumą, Vilniaus guberniją be Dysnos ir Vileikos apskričių ir Gardino guberniją, nors galutinis sprendimas dėl to, ar turi būti įtraukta visa Gardino gubernija, ar tik jos dalis (be Balstogės, Bielsko ir Brastos apskričių), nebuvo priimtas¹⁵⁰. Vis dėlto skaitytojų supažindinimas su lietuvių reikalavimais, įskaitant teritorinės autonomijos punktą, nėra tas pats, kaip lietuviškojo erdvės suvokimo perėmimas „žydų gatvėje“.

Lietuviškoje memuarinėje literatūroje galima rasti teiginių, esą imperijos gyvavimo pabaigoje būta žydų socialistų, kurie rėmė lietuvių reikalavimus¹⁵¹. 1905 m. revoliucijos laikotarpiu lietuvių spauda pranešė, kad jau yra žydų, kurie remia Lietuvos autonomijos projektą¹⁵². Toliau ir bandysime išsiaiškinti, ar tokia informacija atitiko tikrovę, ar tik atspindėjo lietuvių troškimus.

Ypatinga situacija susiklostė rinkimų į Rusijos dūmas metu Kauno gubernijoje. Lietuviai buvo gausiausia tautinė grupė gubernijoje, tad žydų politikai buvo priversti atsižvelgti į lietuvių veiksnį. Nors buvo žydų veikėjų, kurie prioritetą buvo linkę teikti susijungimui su lenkikalbe bajorija, tačiau stipresnis balsas buvo tų, kurie pasisakė už bendradarbiavimą su lietuviais (norint išrinkti atstovus Kauno gubernijoje, reikėjo sudaryti sąjungas tarp skirtingų kurių (realiai – skirtingų tautinių grupių) atstovų). Pavyzdžiui, Sąjungos už lygias teises Rusijos imperijos žydams aktyvistas iš Ukmergės M. Kacelenbogenas buvo gerai susipažinęs su lietuvių tautiniu sąjūdžiu, kuris pastaruoju metu esą sustiprėjo¹⁵³. Žydų ir lietuvių atstovai sudarydavo rinkimines sąjungas visų ketverių rinkimų į Rusijos dūmas metu. Nėgano to, rinkimų į II Dūmą metu priešrinkiminiame susirinkime žydų rinkikai Kaune priėmė rezoliuciją, kurioje parėmė teritorinės Lietuvos autonomijos reikalavimą su sąlyga, kad bus garantuotos mažumų teisės. Nors laikraštyje apie šį sprendimą paskelbta informacija neatskleidė, kokioje erdvėje buvo įsivaizduojama ta Lietuva, tačiau rezoliucijos priėmimo kontekstas ir susirinkimo metu vykusios diskusijos leidžia manyti, kad kalba ėjo apie *lietuviškąją* Lietuvą. Visų pirma šis susirinkimas buvo sušauktas tam, kad būtų pasirengta deryboms su lietuvių atstovais, taigi tikėtina, kad buvo taikomasi prie lietuviškojo

¹⁴⁸ Fun partey leben. *Sotsialistishes flugblat*, 1907, nr. 3, z. 3. Neturėtų stebinti tai, kad šis kraštas buvo pristatomas kaip daugiatautis, panašiai kaip Austrija, žr. Di fareynigung fun der s.d. partey fun lite un fun der litvisher s.d. partey. *Sotsialistishes flugblat*, 1906, nr. 1, z. 1; Di redaktsie, Tsu di lezer. *Di arbeyter shtime fun lite*, 1907, nr. 1, z. 2.

¹⁴⁹ Di fareynigung fun der s.d. partey fun lite un fun der litvisher s.d. partey. *Sotsialistishes flugblat*, 1906, nr. 1, z. 1; Zu ale yidische vehler fun Lite! *Socialistishes flugblat*, 1906, nr. 2, z. 4; Proekt fun di grupe oyonomisten vegen politisher program. *Sotsialistishes flugblat*, 1907, nr. 4, z. 2.

¹⁵⁰ Der anfangs fareynigung fun s.d.p.l. un l.s.d.p. *Sotsialistishes flugblat*, 1906, nr. 1, p. 2. Socialdemokratų partijos Lietuvoje nariai buvo linkę naujos partijos veiklos arealą apibrėžti plačiau nei Lietuvos socialdemokratų partijos veikėjai, kurie baiminosi, kad paklusus tokiam pageidavimui, sumažėtų lietuvių socialdemokratų įtaka, žr. SABALIŪNAS, *Lithuanian Social Democracy in Perspective*, p. 100.

¹⁵¹ POŽĖLA, Vladas. *Jaunystės atsiminimai*. London, 1971, p. 232–233; SABALIŪNAS, *Lithuanian Social Democracy in Perspective*, p. 53.

¹⁵² Lietuvos atonomija. *Lietuvos ūkininkas*, 1905, nr. 9, p. 235.

¹⁵³ M. Kacelenbogeno laiškas Sąjungai už lygias Rusijos imperijos žydų teises, 1905 m. rugsėjo 9 d., RVIA, f. 1565, ap. 1, b. 70, l. 27–30.

mentalinio žemėlapio. Antra, tiek tokios rezoliucijos šalininkai, tiek ir oponentai diskutavo apie tai, kas gali atsitikti žydams, kai jie atsidurs lietuvių dominuojamame teritoriniame darinyje¹⁵⁴. O tai dar kartą patvirtina mūsų hipotezę, kad šiuo atveju žydai rinkikai kalbėjo apie tokią Lietuvą, kokią ją matė lietuviai.

Kita vertus, Suvalkų gubernijos (Lenkijos Karalystės) žydai, vedami pragmatinių sumetimų, nerėmė lietuvių reikalavimo prijungti lietuviškąją šios gubernijos dalį prie Šiaurės vakarų krašto, nes kongresinėje Lenkijoje jau nuo 1862 m. buvo panaikinta žydų diskriminacija, tačiau to Sėslumo zonos žydai taip ir nesulaukė. Todėl žydai rinkikai nedalyvavo renkant atstovą nuo šios gubernijos rinkimų į I dūmą metu, nes lietuviai nepažadėjo, kad nesieks Suvalkų gubernijos atskyrimo nuo Lenkijos Karalystės (lietuviai tuomet turėjo daugumą ir vieni išrinko deputatus)¹⁵⁵. Tačiau, kai po 1905 m. revoliucijos tikimybė, kad Lietuvai bus suteikta teritorinė autonomija, dingo, Suvalkų gubernijos žydai rinkikai pradėjo remti lietuvius, o ne lenkus (kartu ir jų propaguojamas „tautinės teritorijos“ sampratas)¹⁵⁶.

Nauji požymiai, rodantys, kad „žydų gatvėje“ atsirado kad ir nedidelis susidomėjimas lietuviais, kaip modernia tauta, matomi prieš pat Pirmąjį pasaulinį karą. Artėjantis karas, kurio neišvengiamumas buvo akivaizdus amžininkams, vertė ir Lietuvoje veikusių politinių grupių aktyvistus permąstyti ateities scenarijus.

Žymus *krajovcų* veikėjas Mykolas Römeris 1914 m. pradžioje tvirtino, kad nors dauguma žydų Lietuvoje vis dar yra nusiteikę proimperiškai, tačiau jau atsiranda ir tokių (pavyzdžiui, vietinio laikraščio jidiš kalba leidėjas Charny¹⁵⁷), kurie remia žydų tautinę idėją ir neremia prorusiškos orientacijos; be to, jie remia žydų integraciją į Lietuvos visuomenę¹⁵⁸.

Gera tokių tendencijų iliustracija gali būti 1914 m. sausio mėnesį išleistas almanachas „Lite“¹⁵⁹. Pagrindinė šio leidinio užduotis buvo informuoti skaitytojus apie greta gyvenančias tautas – lietuvius ir baltarusius¹⁶⁰. „Lite“ leidėjams atrodė, kad žydai vis dar neturi net elementariausių žinių apie kitas Lietuvos tautas, todėl skaitytojams buvo paaiškinta, kad lietuviai nėra slavai, Rusijoje ir Lenkijoje jie dažnai vadinami žemaičiais, lietuvių spauda tradiciniais rašmenimis Rusijos imperijoje buvo uždrausta 40 metų *etc.* Čia taip pat buvo pateikta informacija apie šiuolaikinę lietuvių kultūrą. Skaitytojai gavo informacijos apie tai,

¹⁵⁴ Em-es. Ковно. *Пассет*, 1907, № 6, c. 25–26.

¹⁵⁵ TOTORAITIS, Jonas. Mūsų rinkimai. *Šaltinis*, 1906, nr. 7, p. 98; Wyborgy w Suwalkach. *Kurjer Litewski*, 1906, nr. 93; Rinkimai Suvalkuose. *Naujoji gadynė*, 1906, nr. 1, p. 10; За неделю. *Новая заря*, 1906, № 17, c. 21.

¹⁵⁶ LEVIN, V. Lithuanians in Jewish Politics, p. 93–94.

¹⁵⁷ Greičiausiai M. Römeris kalbėjo apie Shmuelį Charny, žinomą Shmuelio Nigerio slapyvardžiu, kuris leido „Di jidišhe velt“ („Žydų pasaulis“).

¹⁵⁸ RÖMERIS, Mykolas. Dienoraštis, t. 3, 1914 m. sausio 23 d. (vasario 5 d.) įrašas. *Lietuvos Mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius*, F. 138-2231, l. 391.

¹⁵⁹ Iš pradžių mąstyta apie periodinį leidinį, tačiau galų gale nuspręsta, kad tokia idėja „per ankstyva“, žr. GOLDSHMIT, E. I. Dos zambukh Lite. In *Lite* (II), Vilnius, 1919, z. 8.

¹⁶⁰ „Lite“ taip pat skelbė ne žydų autorių tekstus: vieno iš baltarusių tautinio judėjimo vadovų Vaclovo Lastouskio tekstą apie baltarusius, Lazdynų Pelėdos (Sofijos Ivanauskaitės-Pšibiliauskienės ir Marijos Ivanauskaitės-Lastauskienės slapyvardis), žr. LASTOVSKI, Vaclov. Etlikhe verter. In *Lite*, 1914, z. 47–48; Lazdinu Peliede. [IVANAUSKAITĖ-PŠIBILIAUSKIENĖ, Sofija ir IVANAUSKAITĖ-LASTAUSKIENĖ, Marija] Undzer porets (Derzehlung fun an alten litvishen poyer), ten pat, z. 54–60. Ir kituose žydų periodiniuose leidiniuose pasirodydavo panašių tekstų, kuriais siekta žydų skaitytojus supažindinti su kitų tautų gyvenimu, žr. Dos zambukh Lite. In *Lite* (II), Vilnius, 1919, z. 9.

kad tuo metu Lietuvoje publikuota apie 50, o JAV – apie 20 periodinių leidinių lietuvių kalba, lietuviškos knygos publikuojamos daugelyje Rusijos imperijos miestų, taip pat Prūsijoje bei JAV, dauguma lietuvių tautinio judėjimo lyderių yra kilę iš Kauno bei Suvalkų gubernijų¹⁶¹. Lietuvos istorija, anot vieno iš autorių Shaulo Katzenelenbogeno, yra geriausias palankaus lietuvių požiūrio į žydus įrodymas, nes LDK žydai galėjo naudotis beveik tomis pačiomis teisėmis, kaip ir kiti gyventojai. Lietuviai buvo labai tolerantiški tol, kol jie buvo pagonys, žydų kančios prasidėjo su Katalikų Bažnyčios skvarba, o ypač į Lietuvą atvykus jėzuitams. Lietuvių tolerantiškumas ir menkas kultūrinis išsivystymas sukūrė palankias sąlygas žydų gyvenimui. Sh. Katzenelenbogenas baigė šį straipsnį konstatuodamas: „Lietuva užima žymiai svarbesnę vietą žydų istorijoje nei kad anksčiau tvirtino istorikai.“¹⁶² Almanachas taip pat paaiškino skaitytojams, kad LDK ir moderni Lietuva skiriasi: pirmoji buvo labai didelė valstybė nuo Baltijos iki Juodosios jūros, tuo tarpu šiandien erdvardis Lietuva taisykintas gerokai mažesnei teritorijai. Apibrėždami tuometę Lietuvą, autoriai pasitelkė dvi perspektyvas – rusišką bei lietuvišką. Pirmiausia, straipsnio autorius A. I. Goldshmidtas vartojo iš rusiško diskurso pasiskolintą terminologiją: Lietuva – tai trys iš šešių Šiaurės vakarų krašto gubernijų – Vilniaus, Kauno bei Gardino. Tačiau toliau A. I. Goldshmidtas bandė nusakyti lietuvių apgyventą teritoriją, taigi, vadovavosi etniniu principu, kuris buvo būdingas nedominuojančių tautinių grupių nacionalizmams, taigi ir lietuviams. Prie Lietuvos turėtų būti priskirta ir Vitebsko gubernija, nes joje gyvena apie ketvirtis milijono latvių katalikų. Latviai, paaiškino A. I. Goldshmidtas, yra lietuvių gentis. Be to, šios keturios gubernijos esą formuoja atskirą geografinę erdvę su „natūraliomis sienomis“, kurias sudaro upių baseinai, pelkės ir kalvos. Galų gale ir Suvalkų gubernija taip pat yra Lietuvos dalis, nes ji priklauso Nemuno baseinui ir pelkės ją skiria nuo likusios Lenkijos Karalystės dalies, be to, ji esą tik 1815 m. įjungta į kongresinės Lenkijos sudėtį, nors anksčiau buvo LDK sudėtyje ir dauguma gyventojų čia yra etniniai lietuviai. A. I. Goldshmidtas taip pat pakartojo lietuvių nacionalistų argumentą, esą dauguma lenkiškai kalbančiųjų bei tūkstančiai baltarusių šiame krašte yra iš tiesų asimiliuoti lietuviai¹⁶³. Taigi, iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti, kad A. I. Goldshmidtas Lietuvą apibrėžė taip, kad tai būtų patikę daugeliui lietuvių, tačiau iš tiesų tokia erdvė buvo gerokai didesnė už lietuvių tautinio judėjimo propaguotą „tautinę teritoriją“¹⁶⁴.

Nors almanachas „Lite“ sulaukė pozityvaus atgarsio iš lietuvių, baltarusių ir žydų spaudos¹⁶⁵, tačiau iki Pirmojo pasaulinio karo buvo publikuotas tik vienas jo numeris (antrasis išėjo jau po karo). Kitas šios žydų inteligentų grupės žingsnis buvo laikraščio rusų kalba

¹⁶¹ KATZENELNBOKEN, Shaul. Lite in der yidisher geshikhte. In *Lite*, 1914, z. 5–13; GOLDSHMIDT, A. I. Lite un di litviner (etvos geografie un etnografie). In *Lite*, 1914, z. 13–38.

¹⁶² KATZENELNBOKEN, Lite in der yidisher geshikhte, p. 5–13, citata: z. 13. Pozityvus pagoniškos Lietuvos vaizdinys pristatytas ir kitoje šio leidinio publikacijoje, žr. GOLDSHMIDT, Lite un di litviner, z. 33–34.

¹⁶³ GOLSHMIDT, Lite un di litviner, z. 16–18.

¹⁶⁴ Nesunku pastebėti, kad A. I. Goldshmidtas nebuvo nuoseklus prie Lietuvos priskirdamas Vitebsko guberniją, nes pats paminėjo, kad ji rusiškajame diskurse nėra vadinama „lietuviška“, be to, dauguma šios gubernijos gyventojų – baltarusiai.

¹⁶⁵ Тутэйшы. Праудзівы шлях. *Наша ніва*, 1914, nr. 10; Т. [?], Iš žydų laikraščių. *Lietuvos žinios*, 1914, nr. 38; GOLDSHMIDT, A. I. Dos zamlbukh Lite. In *Lite* (II), Vilnius, 1919, z. 8. A. I. Goldshmidtas netgi teigė, kad

„Наш край“ („Mūsų kraštas“) publikavimas tais pačiais 1914 m. Šiame leidinyje buvo propaguojamos panašios idėjos į tas, kurias randame „Lite’ėje“: padėti įvairioms Lietuvoje gyvenančioms tautinėms grupėms geriau pažinti viena kitą¹⁶⁶. Laikraščio pavadinime paminėtas „mūsų kraštas“ šiuo atveju reiškė Kauno guberniją¹⁶⁷. Tikėtina, kad Naftali Fridmanas – Kaune į Rusijos Dūmą išrinktas žydų politikas – inspiravo (o gal ir suorganizavo) šio laikraščio leidybą¹⁶⁸. Jei tokia hipotezė teisinga, tuomet suprantama, kodėl „mūsų žemė“ tokia santykinai nedidelė: Kauno gubernija – tai rinkimų į Rusijos Dūmą apygarda, kurioje N. Fridmanas buvo išrinktas į Dūmą ir, matyt, tikėjosi tą patį padaryti 1917 m. Tuo pat metu leidinyje galima įžvelgti ir kitą mentalinį žemėlapi.

Laikraštis publikavo U. Katzenelenbogeno apybraižą „Trys jaunuoliai“, pasakojančią apie tris jaunuolius ant Neries kranto – lietuvių, baltarusių ir žydą, kurie slapta susitikę giria vienas kito kalbą¹⁶⁹. Tie trys jaunuoliai – tarsi trijų tautų reprezentantai. Tuomet erdvė, kur šios trys tautos „susitinka“ – tai buvusios LDK žemės. Tokios šios apybraižos dešifravimo versijos naudai kalbėtų ir išsamesnė šio kūrinio versija, publikuota 1922 m.¹⁷⁰ Toje versijoje apybraiža prasideda nuo kaimo, kurio vienoje pusėje žmonės kalba lietuviškai, kitoje – baltarusiškai, o viduryje yra žydo namas. Laikai šio kaimo gyventojams sunkūs, nes juos ne tik engia dvarininkas, bet dar jie kenčia nuo iš svetimos šalies atkeliavusios „geležinės sargybos“ (suprask – imperinės valdžios). Virš kaimo susitelkę debesys, „tarsi plėšrusis erelis“, neabejotinai taip pat simbolizavo carinę valdžią. Tikėtina, kad tokiu būdu U. Katzenelenbogenas vaizdavo situaciją Lietuvoje, kur trys tautos – lietuviai, baltarusiai ir žydai – turi gražiai sugyventi, juolab kad jie turi bendrus priešus – carinę valdžią ir lenkų dvarininkus.

Ir prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui kai kuriems su dviem minėtais leidiniais („Lite“ ir „Наш край“) susijusiems žydų inteligentams referenciniai rėmai buvo „Lietuvos ir Baltarusijos kraštas“, nors kartu leidinyje „Di voch“ („Savaitė“) A. I. Goldshmidtas ir Moyshe Shalitas pažymėjo, kad erdvėvardžiai *Lite* bei *Belorusie* nėra aiškūs ir stabilūs¹⁷¹.

almanachas padarė įtaką Chaimo Žitlovskio JAV leistam periodiniam leidiniui „Dos naye leben“ („Naujasis gyvenimas“), žr. ten pat, z. 8–9.

¹⁶⁶ У. Н. Евреи и литовцы. Беседа с членом Государственной Думы Н. Ф. Фридманом. *Наш край*, 1914, № 3.

¹⁶⁷ Балалайка бесструнная... *Наш край*, 1914, № 1.

¹⁶⁸ Laikraštyje buvo publikuotas ilgas interviu su N. Fridmanu, žr. У. Н. Евреи и литовцы. Беседа с членом Государственной Думы Н. Ф. Фридманом. *Наш край*, 1914, № 3.

¹⁶⁹ Юрий [KATZENELBOGEN, Uriah]. Трое юношей. *Наш край*, 1914, № 2. Ilgesnė lietuviška versija publikuota po karo, žr. KATZENELBOGENAS, Urias. *Vilniečio balsas*. Versta iš žydų kalbos, Kaunas, 1922, p. 31–35.

¹⁷⁰ 1922 m. buvo paaiškinta: „1914 metais dėl cenzūros buvo tik dalis atspausdinta“, žr. ten pat, p. 31.

¹⁷¹ GOLDSHMIDT, A. I. Ba unzere shkheynim: Di belorusen. *Di voch*, 1915, nr. 15, z. 28; GOLDSHMIDT, A. I. Ba unzere shkheynim, II. *Di voch*, 1915, nr. 16, z. 29–30; SHALIT, Moyshe. Tsu vemen darf geheren vilne? *Di voch*, 1915, nr. 21, z. 17.

XIX amžiaus žydiškieji erdvėvardžiai (*Lite, Zamet, Raysn*) – tai kitakalbiuose diskursuose vartotų regionų įvardijimų (Lietuva, Žemaitija, Rusia) atitikmenys, tačiau jų konceptai (o mums šiuo atveju labiausia rūpi geografinė aprėptis) priklausė ne tik nuo vieno ar kito krikščioniško mentalinio žemėlapio. Žydiškieji geografiniai vaizdiniai daugiau ar mažiau buvo paveldėti iš praeities, veikiami egzistuojančių teritorinių-administracinių sienų, nežydiškojo (pirmiausia – imperinio) diskurso, taip pat tarp žydų egzistavusių kultūrinių bei religinių skirtumų. *Lite*, kuri XVII–XVIII a. daugmaž atitiko LDK, XIX a. tapo Šiaurės vakarų krašto sinonimu, nors jų ribos nebuvo identiškios. Iki 1918 m., kai buvo sukurta nepriklausoma Lietuvos Respublika, *Lite* beveik nebuvo identifikuojama su etnine / etnografinė Lietuva. Tuo pat metu egzistavo siauresnioji *Lite*'ės samprata, kuri, pasitelkus šiandienę terminologiją, galėtų būti apibrėžta kaip rytinė bei pietinė Lietuva ir vakarinė bei centrinė Baltarusija, taip pat šiaurės rytinė šiandienės Lenkijos dalis. Jos ribos panašios į tas, kurios LDK laikais buvo priskiriamos *Lithuania Propria* teritorijai.

Dalį etninės Lietuvos – *Zamet* – žydai traktavo kaip savitą regioną. *Zamet*, panašiai kaip *Lite*, buvo suprantama dvejopai: siauresnioji samprata iš esmės atitiko Žemaičių kunigaikštystės ribas, platesnioji buvo labai panaši į Kauno guberniją.

Raysn geografinė aprėptis nuolat didėjo: XVIII a. pabaigoje jos ribos sutapo su 1772 m. prie Rusijos imperijos prijungtomis gubernijomis, vėliau ji „įžengė“ į Minsko guberniją, taip pat padėta tapatinti su Chabado chasidizmo išplitimo arealu. *Raysn* sampratos kaita vyko panašiu metu kaip ir Baltarusijos koncepto pokyčiai rusiškajame diskurse, tačiau šie du geografiniai vaizdiniai nebuvo identiški.

Lite, Raysn ar *Zamet* žydiškame aptariamojo laikotarpio diskurse buvo suvokiami kaip tam tikri regionai, kurie neturėjo nieko bendro su politine realybe, kitaip tariant, nesvarbūs politiniam diskursui. Jei XIX a. I pusėje buvo žydų, mąščiusių politinėmis kategorijomis, jie greičiausiai save būtų įvardiję kaip „Lenkijos žydus“, o štai Romanovų imperijos gyvavimo pabaigoje dauguma tokių politiškai aktyvių žydų jau identifikavosi kaip „Rusijos žydai“. *Lite, Zamet* ir *Raysn* buvo vieni iš daugelio Rytų Europos regionų, kur gyveno žydai ir šie regionai nebuvo politine prasme svarbūs rėmai.

Ši situacija pradėjo keistis prieš pat Pirmąjį pasaulinį karą, kai tokie žydų inteligentai, kaip U. Katzenelenbogenas su bendraminčiais, pradėjo informuoti žydus apie kitas nedominuojančias tautines grupes, taip pat ir lietuvius, jų politinius siekius ir „tautinę teritoriją“. Tačiau net ir šios grupelės tekstuose aptinkama Lietuvos samprata apėmė gerokai didesnę teritoriją nei lietuvių įsivaizduojamoji Lietuva. Lietuvių tautiniam judėjimui, kuris „žydų gatvėje“ traktuotas kaip žemos kultūros, valstietiškas judėjimas, buvo sunku primesti savo „tautinės teritorijos“ sampratą kitiems tautiniams diskursams.

Naudota mokslinė literatūra

- Aderet eliyahu: sefer zikaron*. Sudarytojas Shabtai D. Rozental. Jeruzalė: Mif'al aderet eliyahu, 1991.
- ALBERT, Shlomo. *Aderet eliyahu: toldot hayav shel oto tzadik rabi eliyahu david rabinovich-teumim*. Jeruzalė: Sh. Albert, 2003.
- BARNAI, Yaakov. *Igrot hasidim me-eretz Israel*. Jeruzalė: Yad Itzhak Ben-Tzvi, 1980.
- BARTAL, Israel. *The Jews of Eastern Europe, 1772–1881*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2005.
- BEIDER, Alexander. *A Dictionary of Jewish Surnames from Galicia*. Bergenfield, NJ: Avotaynu, 2004.
- BEIDER, Alexander. *A Dictionary of Jewish Surnames from the Russian Empire: Revised Edition*. Bergenfield, NJ: Avotaynu, 2008.
- BEN-ARIE, Yehoshua. *Ir be-re'i ha-tkufa: yerushalayim ha-hadashah be-reshita*. Jeruzalė: Yad Itzhak Ben-Tzvi, 1979.
- BEN-SASSON, Haim Hillel. Lithuania: The Structure and Trends of its Culture. In *Encyclopaedia Judaica Year Book 1973*. Jerusalem: Keter Publishing House, 1973, p. 120–134.
- BOGDANOVA, Rita. *Latvia: Synagogues and Rabbis, 1918–1940*. Riga: Shamir, 2004.
- CIEŚLA, Maria. Sharing a Commonwealth – Polish Jews or Lithuanian Jews? *Gal-Ed: On the History and Culture of Polish Jewry*, 2015, 24, p. 15–44.
- ETKES, Immanuel. *Ba'al ha-tania: rabi shneur zalman mi-liady ve-reshita shel hasidut habad*. Jeruzalė: Zalman Shazar Center, 2011.
- ETKES, Immanuel. *Rabbi Israel Salanter and the Mussar Movement: Seeking the Torah of Truth*. Philadelphia: Jewish Publication Society, 1993.
- FISHMAN, David E. Nuo *šadlanų* iki masinių partijų: žydų politiniai judėjimai Lietuvoje. In *Lietuvos žydai. Istorinė studija*. Sudarė Vladas Sirutavičius, Darius Staliūnas, Jurgita Šiaučiūnaitė-Verbickienė. Vilnius: Baltos lankos, 2012, p. 251–269.
- FISHMAN, David E. *Russia's First Modern Jews: The Jews of Shklov*. New York: New York University Press, 1995.
- FRANKEL, Jonathan. *Prophecy and Politics: Socialism, Nationalism, and the Russian Jews, 1862–1917*. Cambridge: Cambridge UP, 1981.
- FRIEDMAN, Menahem. *Hevra be-mashber legitimatsiyah: ha-yishuv ha-yashan ha-ashkenazi, 1900–1917*. Jeruzalė: Bialik Institute, 2001.
- FRUMKIN, Arie Leib. *Toldot hakhamei yerushalayim*. T. 3. Jeruzalė: Dfus Salomon, 1929.
- GERSHENZON, A. Der litvisher rayon-komitet (1909–1915). In *Yidisher arbeter pinkos*. Ed. by Zrubavel. Varšuva, 1927, z. 305–312.
- GOLD, David L. Yiddish Linguistic and Jewish Liturgical Boundaries as Determinants of Non-Jewish Political Boundaries? – Shimshn Royznboym and the Boundaries of Interbellum Lithuania. *Jewish Language Review* 2, 1982, p. 59–62.
- GREENBAUM, Avraham. *Tnu'at „ha-tehiyah“ („Vozrozhdenie“) ve-mifleget ha-po'alim ha-yehudit-sotzialistit: mivhar ktavim*. Jeruzalė: The Dinur Center, 1988.
- GUTERMAN, Aleksander. *Ha-miflagah ha-tzionit-sotzialistit be-rusiyah (s.s.) ba-shanim 1905–1906*. Tel Avivas: I.L. Peretz Publishing House, 1985.

- HAGER, Ester. Liepāja. In *Pinkas hakehilot: latviah ve-estoniyah*. Ed. by Dov Levin. Jeruzalė: Yad Vashem, p. 170–186.
- HALPERN, Israel. *Yehudim ve-yahadut be-mizrah-eiropah: Mehkarim be-toldoteihem*. Jeruzalė: Magness Press, 1968.
- HALPERN, Israel. *Pinkas vaad arba aratzot*. Jeruzalė: Bialik Institute, 1945.
- HALPERN, Israel. Reshito shel vaad medinat lita ve-yahasav el vaad arba aratzot. In HALPERN, Israel. *Yehudim ve-yahadut be-mizrah-eiropah*. Jeruzalė: Magness Press, 1968, p. 139–151.
- HALPERN, Israel. *Tosafot u-miluim le-“pinkas medinat lita”*. Jeruzalė: Dfus Salomon, 1935.
- HERZOG, Marvin. *The Yiddish Language in Northern Poland: Its Geography and History*. Bloomington: Indiana University and The Hague: Mounon, 1965.
- YAARI, Avraham. *Igrot eretz Israel*. Tel Aviv: Gazit, 1943.
- KATZ, Dovid. Jewish Cultural Correlates of the Grand Duchy of Lithuania. In *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo „dalybos“*. Sudarytojai Alfredas Bumblauskas, Šarūnas Liekis, Grigorijus Potašenko. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008, p. 170–204.
- KATZ, Dovid. *Lithuanian Jewish Culture*. Vilnius: Baltos lankos, 2004.
- KATZ, Dovid. *Litvish: An Atlas of Northeastern Yiddish* [interaktyvus], [žiūrėta 2015 m. sausio 12 d.]. Prieiga per internetą: <[http://www.dovidkatz.net/WebAtlas/0 TerritoryLitvish LinguistCult.htm](http://www.dovidkatz.net/WebAtlas/0_TerritoryLitvish_LinguistCult.htm)>.
- KATZ, Dovid. *Seven Kingdoms of the Litvaks*. Vilnius: International Cultural Program Center, 2009.
- KATZ, Jacob. *Tradition and Crisis*. New York: New York University Press, 1993.
- KATZENELNBOGEN, Uriah. Litvakes. Iš *Lite*. Eds. Mendel Sudarsky, Uriah Katzenelenbogen, J. Kisin. New York: Kultur-gezelschaft fun litvishe yidn, 1951, z. 307–391.
- KIAUPIENĖ, Jūratė. Teritorijos administracinė valstybės erdvės pertvarka. Iš *Lietuvos istorija*. T. IV: *Naujieji horizontai: dinastija, visuomenė, valstybė. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1386–1529 m.* Vilnius: Baltos lankos, 2009, p. 61–176.
- KIRZHITS, Avrom. *Der yiddisher arbiter: khrestomatie*. T. 2. D. 1. Maskva, 1925.
- KLIBANSKY, Ben-Tsiyon. *Ke-tzur halamish: tor ha-zahav shel ha-yeshivot ha-litaiyot be-mizrah eyropa*. Jeruzalė: Zalman Shazar Center, 2014.
- KUK, Avraham Itzhak Ha-Cohen. *Eder hayakar ve-ikvei ha-tzon*. Jeruzalė: Mosad HaRav Kuk, 1967.
- ŁATYSZONEK, Oleg. *Od rusinów białych do białorusinów: U źródeł białoruskiej idei narodowej*. Białystok: Uniwersytet w Białymstoku, 2006.
- LAZUTKA, Stanislovas; GUDAVIČIUS, Edwardas [GUDAVIČIUS, Edvardas]. *Privilege to Jews Granted by Vytautas the Great in 1388*. Moscow: Gesharim, 1993.
- LEDERHENDLER, Eli. Did Russian Jewry Exist prior to 1917? In *Jews and Jewish Life in Russia and the Soviet Union*. Ed. by Yaacov Ro’I. Ilford: Frank Cass, 1995, p. 15–27.
- LEVIN, Dov. Riga. In *Pinkas hakehilot: latviah ve-estoniyah*. Ed. by Dov Levin. Jeruzalė: Yad Vashem, 1988, p. 242–295.
- LEVIN, Dov. *The Litvaks: A Short History of the Jews in Lithuania*. Jerusalem: Yad Vashem, 2000.
- LEVIN, Shalom Duber. *Toldot habad be-eretz ha-kodesh*. Brooklyn, NY: Kehos, 1985.
- LEVIN, Vladimir. Lithuanians in Jewish Politics of the Late Imperial Period. In *A Pragmatic Alliance: Jewish-Lithuanian Political Cooperation at the Beginning of the Twentieth Century*. Edited by Vladas Sirutavičius, Darius Staliūnas. Budapest: Central European University Press, 2011, p. 77–118.

- LEVIN, Vladimir. *Mi-mahapekhhah le-milhamah: ha-politikah ha-yehudit ba-imperiyah ha-rusit, 1907–1914*. Jeruzalė: The Zalman Shazar Center, bus publikuota 2016.
- LIPMAN, D. M. *Le-toldot ha-yehudim be-kovna ve-slobodka*. Kėdaniai, 1934.
- LIPSHITZ, Yaakov Halevi. *Zikhron Yaakov*. T. 2. Kaunas: Notel Lipschitz, 1927.
- LUNTZ, Avraham Moshe. Ha-halukah: mekora, koroteha ve-hishtalsheluteha. In *Yerushalayim: ma'asefsifrut le-hakirat erez ha-kodesh*. Sudarytojas Avraham Moshe Luntz. 1911, t. 9, p. 1–62.
- MAGGID, David. *Toldot mishpahat gintzburg*. Sankt Peterburgas: D. Maggid, 1899.
- MARK, Yudl. Undzer litvisher yidish. In *Lite*. Eds. Mendel Sudarsky, Uriah Katzenelenbogen, J. Kisin. New York: Kultur-gezelshaft fun litvishe yidn, 1951, z. 430–472.
- MARKOVICH, Moshe. *Le-korot ir keydan ve-rabaneiha*. Varšuva: Dfus A.L.Lifshitz, 1913.
- MENDELSON, Ezra. *Class Struggle in the Pale: The Formative Years of the Jewish Worker's Movement in Tsarist Russia*. Cambridge: Cambridge University Press, 1970.
- MENDELSON, Ezra. *The Jews of East Central Europe Between the World Wars*. Bloomington: Indiana University Press, 1983.
- MINTZ, Matityahu. *Veidat krakov shel mifleget ha-po'olim ha-sotzial-demokratit ha-yehudit po'alei-tzion be-rusiyah (ogust 1907): te'udot*. Tel Avivas: Tel Avivo universitetas, 1979.
- MISHKINSKY, Moshe. Regional Factors in the Formation of the Jewish Labor Movement in Czarist Russia. In *Essential Papers on Jews and the Left*. Ed. by Ezra Mendelsohn. New York: New York University Press, 1997, p. 78–100.
- MONDSHEIN, Yehoshua. *Migdal oz*. Kfar Habad, 1980.
- MORGENSTERN, Arie. *Geula be-derekh ha-teva: talmidei ha-gr" a be-erez-israel, 1800–1840*. Antrasis leidimas. Jeruzalė: Maor, 1997.
- NADLER, Allan. *The Faith of the Mithnagdīm: Rabbinic Responses to Hasidic Rapture*. Baltimore: The John Hopkins University Press, 1997.
- Pinkas ha-medina o pinkas vaad ha-kehilot ha-roshiyot be-medinat lita*. Sudarytojas Shimon Dubnov. Berlin: Einot, 1925.
- Pinkas kahal tiktin, 1621–1806*. Sudarytojas Mordechai Nadav. Jeruzalė: The Israeli Academy of Sciences and Humanities, 1996.
- POLONSKY, Antony. What is the Origin of the Litvak? The Legacy of the Grand Duchy of Lithuania. In *Lietuvos Didžiosios Kunigaištijos tradicija ir paveldo „dalybos“*. Sudarytojai Alfredas Bumblauskas, Šarūnas Liekis, Grigorijus Potašenko. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008, pp. 275–281.
- POŽĖLA, Vladas. *Jaunystės atsiminimai*. London: Amerikos lietuvių socialdemokratų sąjunga, 1971.
- RABINOVICH, Zeev. *Ha-hasidut ha-lita'it mi-reshita ve-ad yameinu*. Jeruzalė: Bialik Institute, 1961.
- RAPOPORT-ALBERT, Ada. Hagiography with Footnotes: Edifying Tales and the Writing of History in Hasidism. *History and Theory: Essays in Jewish Historiography*, Beiheft 27: Essays in Jewish Historiography, December 1988, vol. 27, no. 4, p. 119–159.
- RIVKIN, B. Di kurlender litvakes. In *Lite*. Eds. Mendel Sudarsky, Uriah Katzenelenbogen, J. Kisin. New York: Kultur-gezelshaft fun litvishe yidn, 1951, z. 407–416.
- ROSMAN, Moshe. Samkhuto shel vaad arba aratzot mi-hutz le-folin. *Bar-Ilan*, 1989, 24–25, p. 11–30.
- SABALIŪNAS, Leonas. *Lithuanian Social Democracy in Perspective, 1893–1914*. Durham and London: Duke UP, 1990.

- SHTEINBERG, Aharon. Der shevet litvakes. In *Lite*. Eds. Mendel Sudarsky, Uriah Katzenelenbogen, J. Kisin. New York: Kultur-gezelschaft fun litvishe yidn, 1951, z. 394–408.
- STAMPFER, Shaul. *Lithuanian Yeshivas of the Nineteenth Century: Creating a Tradition of Learning*. Oxford, 2012.
- STAMPFER, Shaul. Some implications of Jewish Population Patterns in Pre-partition Lithuania. *Scripta Hierosolymitana* 38, 1998, p. 189–223.
- The Language and Culture Atlas of Ashkenazic Jewry*. Edited by Marvin Herzog. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2000.
- The Shtetl Book: An Introduction to East European Jewish Life and Lore*. Edited by Diane K. Roskies, David G. Roskies. Second edition, New Ark, NJ: Ktav Publishing House, 1979.
- TOBIAS, Henry J. *The Jewish Bund in Russia: From its Origin to 1905*. Stanford: Stanford UP, 1972.
- TRUNK, I. Der vaad medinas rusiya (raysn). *YIVO Bletter* 40, 1956, p. 63–85.
- VIDMANTAS, Edvardas. *Lietuvos darbininkų periodinė spauda 1895–1917*. Vilnius: Mintis, 1979.
- WEINREICH, Max. Dos kurlender yidish. In WEINREICH, Max. *Staplen*. Berlynas: Vostok, 1923, p. 193–240.
- WEINREICH, Uriel. *Sábesdiker losn in Yiddish: A Problem of Linguistic Affinity*. *Word: Journal of the Linguistic Circle of New York* 8, 1952, z. 360–377.
- WISCHNITZER, Mark. Der vaad lite, zayn struktur un di rolye zayne in dem gezelschaftlikhen lebn fun di litvishe yidn. In *Lite*. Eds. Mendel Sudarsky, Uriah Katzenelenbogen, J. Kisin. New York: Kultur-gezelschaft fun litvishe yidn, 1951, z. 163–192.
- ZAJKA, Vital. The Self-Perception of Lithuanian-Belarusian Jewry. In *Polin. Studies in Polish Jewry*, 2001, vol. 14, p. 19–31.
- ZALKIN, Mordechai. ‘Mekomot she-lo matz’a adain ha-hasidut ken la klal’? bein hasidim le-mitnagdim be-lita ba-me’ah ha-19. In *Be-ma’agalei hasidim: kovetz mehkarim le-zikhro shel professor mordechai vilensky*. Sudarytojas Immanuel Etkes, David Assaf, Israel Bartal, Elhanan Reiner. Jeruzalé: Bialik Institute, 1999, p. 21–50.
- ZEITLIN, Aharon. Habad. In *Lite*. Eds. Mendel Sudarsky, Uriah Katzenelenbogen, J. Kisin. New York: Kultur-gezelschaft fun litvishe yidn, 1951, z. 589–600.
- ZIMMERMAN, Joshua. *Poles, Jews and the Politics of Nationality: the Bund and the Polish Socialist Party in Late Imperial Russia, 1892–1914*. Madison: University of Wisconsin Press, 2004.
- БЕЛЫ, Алясь. Хроніка Белай Русі. Нарыс гісторыі адной геаграфічнай назвы. Мінск: Энцыклапедыкс, 2000.
- БЕРШАДСКИЙ, Сергей. Материалы для истории евреев в юго-западной Руси и Литве. *Еврейская библиотека* 8, 1880, третья пагинация, с. 1–32.
- БРУЦКУС, Борис. *Статистика еврейского населения*. Санкт Петербург, 1909.
- Бунд: документы и материалы, 1894–1921*. Сост. Ю. Н. Амязов, et al. Москва: РОССПЕН, 2010.
- ВИШНИЦЕР, Марк. Литовский Ваад. *История еврейского народа*. Т. 11: *История евреев в России*. Сост. А. И. Браудо, М. Л. Вишницер, Ю. Гессен, С. М. Гинцбург, П. С. Марек и С. Л. Циберг. Москва: Мир, 1914, с. 181–205.

- ВОРОНИН, Василий. Река Березина как граница между Русью и Литвой [interaktyvus], [žiūrėta 2015 m. gegužės 23 d.]. Prieiga per internetą: <<http://belhist.ru/2012/11/vasilij-voronin-reka-berezina-kak-granica-mezhdu/>>.
- ГЕССЕН, Юлий. Евреи в Курляндии (XVI–XVIII в.). *Еврейская старина*, 1914, 7, с. 145–162, 365–384.
- ДЗЯРНОВИЧЬ, Олег. «Литва» и «Русь» XIII–XVI вв. как концепты белорусской историографии. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, 2009, № 1–2, с. 239–249.
- ДУБНОВ, Семен. Акты еврейского коронного сейма или Ваада четырех областей. *Еврейская старина*, 1912, 4:1, с. 70–84.
- ДУБНОВ, Семен. Областные кагалные сеймы в воеводстве Волынском и в Белоруссии (1666–1764). *Восход*, 1894, апрель, с. 25–44.
- КАЛИК, Юдит. Еврейское присутствие в России в XVI–XVIII вв. Iš *История Еврейского народа в России*. Т. 1: *Од древности до раннего Нового времени*. Сост. Израэль Баргаль, Александр Кулик. Москва-Иерусалим: Гешарим-Мосты культуры, 2010, с. 321–341.
- МАРЕК, Песах. Административное деление еврейских поселений в Литовской области. Iš *История еврейского народа*. Т. 11: *История евреев в России*. Сост. А. И. Браудо, М. Л. Вишницер, Ю. Гессен, С. М. Гинцбург, П. С. Марек и С. Л. Циберг. Москва: Мир, 1914, с. 206–210.
- МАРЕК, Песах. Белорусская синагога и ее территория. *Восход*, 1903, Май, с. 71–82.
- НАСЕВИЧ, Вячаслаў. Русь. Вялікае княства Літоўскае. Iš *Энцыклапедыя ў двух тамах*. Мінск: «Беларуская энцыклапедыя», 2006.
- НАСЕВИЧ, Вячаслаў; Спірыдонаў, Міхаіл. «Русь» у складзе Вялікага княства Літоўскага ў XVI ст. In *3 глыбіні вякоў. Наш край: Гістарычна культуралагічны зборнік*. Вып. 1. Мінск, 1996, с. 4–27.
- СПИРИДОНОВ, Михаил. «Литва» и «Русь» в Беларуси в 16 в. *Наш радавод*, 1996, № 7, с. 206–211.

Vladimir LEVIN, Darius STALIŪNAS

Lite in the Jewish Mental Maps

The current study aims at understanding the boundaries of “Jewish Lithuania,” *Lite*, and its subdivisions, as they were perceived by the Lithuanian Jews (and by Jews outside Lithuania) mainly during the “long nineteenth century” but in order to understand the Jewish mental maps under the tsars we have to cover earlier periods as well. A certain problem of this research is the fact that Jews did not draw geographical maps and did not write travel guides, formulating and transmitting their geographical perceptions and concepts. Therefore the current study is based on written sources dealing with variety of matters, but not geography. Although those sources are random, sometimes unrepresentative and lack consistency, they reveal mental maps of their Jewish authors.

Names which Jews used to describe regions (*Lite*, *Zamet*, *Raysn*) had their equivalents in other languages (Litwa, Lietuva, Litva, Żmudź, Samogitia, Rus’ etc.) but their geographical scope was not identical. The Jewish mental maps in Lithuania in the “long” nineteenth century were ambiguous, reflecting in various degrees region’s historical past, administrative borders, non-Jewish discourses and cultural/religious diversity among the Jews. In a strange way, they sometimes preserved medieval geographical concepts interwoven with newest realities.

The term *Lite*, which was approximately equal to the Grand Duchy of Lithuania in the seventeenth and eighteenth centuries, became a synonym of Northwestern region of the Russian Empire in the nineteenth century, but never coincided with its exact borders. Until the emergence of the independent Republic of Lithuania in 1918 it was almost never used for referring to the ethnic Lithuania. At the same time, the term *Lite* existed in the narrow sense, describing eastern and southern parts of ethnic Lithuania, western and central parts of ethnic Belarus, and northeastern part of today’s Poland. This understanding of *Lite* was very similar to *Lithuania Propria* that existed in the Grand Duchy of Lithuania from the thirteenth century.

Jews perceived a large part of ethnic Lithuania as a distinct part of *Lite*, *Zamet*. *Zamet* also had two meanings: the narrower concept more or less coincided with the borders of the historical Duchy of Samogitia, and the broader one was almost identical to Kaunas province.

Raysn, on the other hand, signified a certain territory, which constantly extended: in the late eighteenth century its borders were defined by the 1772 border between the Russian Empire and the Polish-Lithuanian Commonwealth, and in the nineteenth century they reflected the spread of Habad Hasidism. *Raysn* in the Jewish discourse was from time to time “translated” as Belarus, there were similar changes in both concepts around the same time, but *Raysn* was not the exact copy of Belarus in other discourses.

Such regions as *Lite*, *Raysn*, or *Zamet* were perceived in the Jewish discourse as regional entities which had nothing to do with political realities. If there were Jews in the first half of the nineteenth century in Lithuania who thought in terms of a political framework, they most probably perceived themselves as being “Polish Jews,” while in the late imperial period the dominant perception became the “Russian Jews”. This situation slightly changed on the eve of the First World War, when some Jewish public figures like Uriah Katzenelenbogen started to inform Jewish readership about Lithuanians and Belarusians, their history and current aspirations, as well as their “national territory.” However, their understanding of Lithuania was very different – much larger – than that dominating the Lithuanian discourse. It was difficult for Lithuanians (a peasant nation) to impose their notions of “national territory” on other national discourses.

Li233 LIETUVOS ERDVINĖS SAMPRATOS ILGAJAME XIX ŠIMTMETYJE / sudarytojas – Darius STALIŪNAS; Lietuvos istorijos institutas. – Vilnius: Baltijos kopija, 2015. – 316 p.: iliustr.
Bibliogr.: 17–20, 75–78, 132–136, 170–172, 197–199, 222–224, 256–260, 298–301, 309 psl.
Asmenvardžių r-klė: 310–315 psl.
ISBN 978-609-417-115-4

Šioje knygoje buvo siekiama ištirti XIX a. (iš dalies – XX a.) įvairiakalbiuose diskursuose funkcionavusias Lietuvos erdvines sampratas ir su jomis „konkuruojančių“ ar jas papildančių erdvinių sąvokų (tokių kaip Lenkija, Žemaitija, Prūsų/Mažoji Lietuva, Litė ir pan.) turinį bei abipusį poveikį, jų kaitą, o taip pat diegimą ir sklaidą.

UDK 94(474.5),18⁴

LIETUVOS ERDVINĖS SAMPRATOS ILGAJAME XIX ŠIMTMETYJE

Sudarytojas Darius STALIŪNAS

Straipsnių rinkinys

Redaktorė Zita Markūnaitė

Maketavo Romanas Tumėnas

2015 09 XX. 25,25 leidyb. apsk. l.

Tiražas 300 egz. Užsakymas 26 281.

Parengė spaudai ir spausdino

UAB „Baltijos kopija“,

Kareivių g. 13B, Vilnius

Puslapis internete www.kopija.lt

El. paštas info@kopija.lt